

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

MU'TEZİLE'NİN İHBÂT VE İSTİHKAK TEORİSİNE FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN
ELEŞTİRİSİ

Hazırlayan
Ayşegül DEMİRÇELİK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah ÖZ

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK, 2022

T.C.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

**MU'TEZİLE'NİN İHBÂT VE İSTİHKAK TEORİSİNE FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN
ELEŞTİRİSİ**

Hazırlayan
Ayşegül DEMİRÇELİK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah ÖZ

Yüksek Lisans Tezi

ŞIRNAK, 2022

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Ayşegül DEMİRÇELİK

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Mu'tezile'nin İhbât ve İstihkak Teorisine Fahreddin Er-Râzî'nin Eleştirisi” adlı Yüksek Lisans tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ayşegül DEMİRÇELİK

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah ÖZ

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Nurullah AGİTOĞLU

MU'TEZİLE'NİN İHBÂT VE İSTİHKAK TEORİSİNE FAHREDDİN ER-RÂZÎ'NİN ELEŞTİRİSİ

Ayşegül DEMİRÇELİK

Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı,

Yüksek Lisans Tezi, ... 2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ruhullah ÖZ

ÖZET

Kelam ilminde ihbât ve istihkak, ulûhiyet üst başlığı ef'âl'i-ibâd alt başlığı altında tartışılan iki kavramdır. Ekoller, bu iki kavrama yükledikleri anlam nispetinde Allah-insan ilişkisini belirlemeye çalışmışlardır. Kelam sistemlerini Allah merkezli bir paradigma üzerine inşa eden ekoller istihkak odaklı bir ilişkiyi öngörürlerken, insan merkezli düşünenler ise ihbâtı daha çok ön plana çıkarmışlardır. Her iki cenahın hemfikir oldukları husus kavramların fiille olan ilişkisidir. İstihkak iyi amellerden mütevellit iken ihbât da kötü fiillerin sonucunda hasıl olan bir neticedir. İslam tasavvurunda insanın elde edeceği iyi ya da kötü her bir netice, yaptıklarının karşılığından başkası değildir. Kur'ân bu gerçeğe “insana ancak yaptığının karşılığı vardır” beyanıyla dikkat çekmiş, kelam mektepleri de ef'âl'i-ibâd teorilerini bu minval üzere inşa etmişlerdir. Neticede iyilik yapana mükâfat kötülük yapana ise ceza öngörülmüştür.

Mu'tezile, insanı merkeze alan bir kelam sistemi benimsediğinden dolayı tüm kelamî görüşlerini usûl-i hamse ilkeleri doğrultusunda açıklamaya çalışmış, ihbât ve istihkak teorisini de va'd ve vaîd, adalet ve el menzile beyne'l menzileteyn prensipleri kapsamında değerlendirmiştir. Mu'tezile'ye göre Allah'ın fiilleri hüsn/iyidir. O kulları için gerekli tüm imkânları hazırlamış ve aslah olanı yaratmıştır. Adaleti gereği ise kullarını fiillerinde serbest bırakmıştır. Dolayısıyla kul fiilinin gerçek failidir. Sorumluluğu da bir tek ona aittir. Ameller iyi olmasına karşılık övgü, kötü olmasına karşılık yergi içerir. Bunun neticesinde övülen amelin karşılığında mükâfat, yerilen amelin karşılığında ise ceza hak edilir. Allah adaleti gereği kullarına hak ettiği karşılığı vermelidir.

Mu'tezile, konuya adalet zaviyesinden yaklaşırken genelde Ehl-i Sünnet özelde Eş'arî mütakallimlerinden Fahreddin er-Râzî, ihbât ve istihkakı daha çok ilâhi lutuf kapsamında ele almış, Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak anlayışını akli ne nakli deliller muvacehesinde eleştiriye tabi tutmuştur. Mu'tezile, kulun cennet ve cehennemi hak etmesini amellere bağlarken Râzî, Allah'ın lutuf ve keremi olarak görmüştür. Bu nedenle Mu'tezile, ihbâtı sevap ve günaha bağlarken Râzî tamamıyla sevap ve günaha bağlamayı doğru bulmamıştır. Râzî'ye göre sevap ve ikâbın karşılıklı düşürülmesiyle günah işleyen kimse hiç günah işlememiş, sevap işleyen de hiç sevap işlememiş olması muhtemeldir.

Fahreddin er-Râzî kelâmî bir problem olarak ihbât ve istihkakı biri olumlu diğeri olumsuz olmak üzere iki yönden ele almıştır. Olumsuz yönüyle ihbât daha çok kâfir, müşrik ve münafıkların amelleriyle alakalıdır. Olumsuz yönüyle ihbâtı göre kâfir, fâsık ve münafıkların amelleri geçersizdir. İmansız bir amelin karşılığı olmadığı için kâfirin ameli küfrü sebebiyle boşa çıkacak olandır. Râzî bu görüşüyle Mu'tezilî âlimlerle ittifak halindedir. Olumlu anlamda kastedilen ihbât ise müminlerin iyi amellerinin kötü amellerini düşürmesine dairdir. Râzî bu görüşünü "*Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri siler*" ayetine dayandırmıştır. Ona göre iman adeta amelleri koruyan bir kalkandır. Neticede imanın varlığı günahların silinmesinin ya da azabın hafifletilmesinin bir sebebi olarak kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, İhbât, İstihkak, Mu'tezile, Fahreddin er-Râzî

**FAKHR AL-DİN AR-RADHİ CRİTİSİSİM ON THE MUTAZİLİTE İKHBAT
(ABROGATION) AND İSTİHQAQ (DESERVING) THEORY**

Ayşegül DEMİRÇELİK

Sirnak University, Institute of Postgraduate Education,

Department of Islamic Science, Postgraduate Disertation number:

2022

Adviser: Dr. Ruhullah Oz

ABSTRACT

In the science of kalam, ihbât and istihkak are two concepts discussed under the subheading of divinity and the subheading of e'f'al'i-ibâd. Schools tried to determine the relationship between God and human in proportion to the meaning they attributed to these two concepts. While the schools that built their kalam systems on a God-centered paradigm predict a remuneration-oriented relationship, those who think human-centered put ihbât more in the foreground. What both sides agree on is the relation of the concepts to the verb.

While estimation is the result of good deeds, ihbât is the result of bad deeds. In Islamic thought, every good or bad result that a person will achieve is nothing but a reward for what he has done. The Qur'an has drawn attention to this fact with the statement that "man is only rewarded for what he does", and the schools of kalam have built their theories of e'f'al'ibad according to this method. As a result, those who do good are rewarded and those who do evil are punished.

Mu'tazila tried to explain all of his theological views in line with the principles of usûl-i hamsa, since he adopted a theological system that puts people in the center, and evaluated the theory of ihbat and İstihkak within the scope of the principles of va'd ve vaîd, justice and el-menzile beyne'l menzileteyn. According to Mu'tazila, Allah's actions are good. Allah has prepared all the necessary means for His servants and created the BEST for them. As a matter of justice, he left his servants free in their actions. Therefore, servant is the real perpetrator of the action. Responsibility belongs to him alone. It includes praise for good deeds, and CONDEMNATION for bad deeds. As a result, a reward is deserved for the praised deed, and

a punishment is deserved for the vilified deed. In accordance with his justice, Allah should give his servants the recompense they deserve.

While the Mu'tazila approached the issue from the perspective of justice, Fahreddin ar-Razi, one of the Ehl-i Sünnet and the Eş'ari theologians in general, dealt with ihbât and istihkak within the scope of Allah's grace, and the Mu'tazila's understanding of knowledge and reconciliation was subject to criticism within the framework of mental and transplant evidence. has kept. While the Mu'tazila attributed the servant's deserving of heaven and hell to deeds, Razi saw it as Allah's bounty and generosity. For this reason, while Mu'tazila associates Iibat with merit and sin, Razi did not find it correct to associate it with merit and sin. According to Razi, it is possible that the person who commits a sin by mutually reducing the reward and the reward has never committed any sin, and the person who does the good deeds may not have committed any good deeds.

As a theological problem, Fahreddin er-Razi dealt with iibat and istihkak from two aspects, one positive and the other negative. In its negative aspect, Iibat is mostly related to the deeds of disbelievers, polytheists and hypocrites. According to negative information, the deeds of unbelievers, sinners and hypocrites are invalid. Since there is no reward for an unbelieving deed, the deed of a disbeliever will be canceled due to his unbelief. With this view, Razi is in alliance with Mu'tazilite scholars. Iibat, which is meant in a positive sense, is about the good deeds of the believers reducing their bad ones. Razi bases this view on the verse, "There is no doubt that good deeds erase evil." According to him, faith is like a shield that protects deeds. As a result, the existence of faith has been accepted as a reason for the erasure of sins or the mitigation of torment.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR	ERROR! BOOKMARK NOT DEFINED.
ÖZET	5
ABSTRACT	7
İÇİNDEKİLER.....	9
KISALTMALAR.....	11
GİRİŞ.....	12
ARAŞTIRMANIN PROBLEMATİĞİ	15
ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ.....	15
BİRİNCİ BÖLÜM	19
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	19
1.1. BİR KELAM KAVRAMI OLARAK İHBÂT	19
1.2. BİR KELÂM KAVRAMI OLARAK İSTİHKAK	20
1.2.1. İhbât ve İstihkakın İlişkili Olduğu Kelâmî Kavramlar	21
1.2.2. Büyük Günah (Mürtekeb-i Kebire).....	23
1.2.2. Va'd ve Va'id.....	25
1.2.3. Şefa'at	27
1.2.4. Tövbe	28
1.2.5. İvaz	31
1.2.6. Tekfir.....	33
1.2.7. Tefaddül / Lutüf	34
1.2.7. İhbât Ve İstihkakın Bir Neticesi Olarak Mükâfat Ve Ceza	35
1.3. VÜCÛB ALELLAH.....	41
1.3.1. Mu'tezileye Göre Vücûb Alellah.....	42
1.3.2. Ehl-i Sünnete göre Vücûb Alellah.....	45
İKİNCİ BÖLÜM.....	48
2. KELAMÎ BİR PROBLEM OLARAK İHBÂT VE İSTİHKAK.....	48
2.1. EHL-i SÜNNET 'İN İHBÂT VE İSTİHKAK GÖRÜŞÜ	49
2.2. MU'TEZİLE'NİN İHBÂT VE İSTİHKAK ANLAYIŞI	58
2.2.1. Mu'tezilî Anlayışta İhbât ve İstihkakın Akli ve Nakli Dayanakları	64
2.2.1.2. İhbât ve Tekfirin Akli Temeli.....	65
2.3. EHL-i SÜNNETİN MU'TEZİLE'NİN İHBÂT VE İSTİHKAK GÖRÜŞLERİNE ELEŞTİRİSİ.....	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	73
3. FAHREDDİN ER-RÂZİ'NİN MU'TEZİLÎ ANLAYIŞA ELEŞTİRİSİ	73
3.1. MU'TEZİLE'NİN İSTİHKAK GÖRÜŞLERİNİN ELEŞTİRİSİ	73
3.1.1. MU'TEZİLE'NİN İHBÂT GÖRÜŞÜNE KARŞIN RÂZİ'NİN İLERİ SÜRDÜĞÜ AKLİ DELİLLER	79
3.1.2. Mu'tezile'nin ihbât hakkında İleri Sürdüğü Nakli Delillere Râzî'nin Eleştirisi.....	82
3.2. FAHREDDİN ER-RÂZİ'NİN İHBÂT VE İSTİHKAK TEORİSİNİ ÜZERİNE İNŞA ETTİĞİ ÖNCÜLLER	85

3.3.	RÂZÎ'NİN OLUMSUZ İHBÂT GÖRÜŞÜ	87
3.3.1.	<i>Küfür Sebebiyle Amellerin İhbâtı</i>	88
3.3.2.	<i>Nifak Sebebiyle Amellerin İhbâtı</i>	91
3.3.3.	<i>İrtidâd Sebebiyle Amellerin İhbâtı</i>	92
3.3.4.	<i>Şirk Sebebiyle Amellerin İhbâtı</i>	93
3.3.5.	<i>Riyakarlık Sebebiyle Amellerin İhbâtı</i>	95
3.4.	RÂZÎ'YE GÖRE OLUMLU ANLAMDA İHBÂT	96
	SONUÇ	105
	KAYNAKÇA	107

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn
bt.	: Bint
b.y.	: Basım yeri yok
bkz.	: Bakınız
h.	: Hicrî
hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâmi Araştırmalar Merkezi
öl.	: Ölüm tarihi
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
thr.	: Tahric
trt.	: Tertib
ts.	: Tarihsiz
y.y.	: Yayıncı yok

GİRİŞ

Kelam disiplininde ihbât ve istihkak problemi insan filleriyle alakalı tartışılan bir konudur. Kelam disiplininde insan filleri iyi ve kötü olmak üzere ikiye ayrılırlar. İyilik ve kötülük göreceli iki kavram olmakla beraber müeyyidesi olan birbirine zıt iki eylem türüdür. Eylemlerin dini yönü olduğu gibi etik yönleri de yok değildir. Allah-insan münasebetinde dini boyut ön planda iken, beşerî ilişkilerde ise daha çok etik yön baskındır. Bu nedenle İslâm kelam ekolleri iyi ve kötü amelleri dini ve ahlâki sonuçlar bakımından farklı şekillerde değerlendirmişlerdir. Örneğin Mu'tezile insandan sadır olan eylemi dini ve ahlâki yönden ele alırken Ehl-i Sünnet daha çok dini açıdan değerlendirmiştir. Her iki ekolü farklı değerlendirmeye iten neden ise sistemlerinde Allah'a ve insana biçtikleri rol ile alakalıdır. Mu'tezile, insan fiilinin bir neticesi olan ihbât ve istihkakı usûl-i hamse'sinin adalet ilkesi üzerinden temellendirirken Ehl-i Sünnet ise usûl-i selase'nin ilahiyat üst başlığı altında işlemiştir.

Mu'tezile, kelam sistemini usûl-i hamse denilen beş temel prensip üzerine inşa etmiş bir ekoldür. Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden birincisi olan tevhid, Allah'ın zât, sıfat ve fiillerinde tek olduğu inancını temellendirmeye yönelik geliştirilen bir ilkedir. İkincisi adl'dır. Adl, Allah'ın şanına yakışmayan (kabîh) her türlü fiilden münezze kabul edilmesi, bütün fiillerinin hikmet, adalet ve isabet çerçevesinde bulunması esasına dayanmaktadır. Mu'tezile, Allah-kul ilişkisini bu esas üzerinden temellendirerek insanın işlediği fiilden sorumlu tutulabilmesi için fiilden önce fiili gerçekleştirebilecek bir kudrete sahip olmasını ve Allah'ın kulu için en iyi ve en faydalı olanı (aslah) yaratması gerektiğini ileri sürmüştür. Üçüncüsü Va'd ve Vaîd'tir. Bu esas da tamamıyla kulun yapıp ettiklerinin neticeye olan etkisiyle alakalıdır. Buna göre va'd, gelecekte sahibinin eylemine binaen fayda vermesini veya ondan bir zararın giderilmesini bildiren haber, vaîd ise gelecekte zararın ulaşacağını veya ona yönelik faydanın ortadan kalkacağını ifade eden habere denir.

Mu'tezile ekolü, ihbât ve istihkakla alakalı olan küfür, tövbe, şefaât, ahiret ahvali, büyük günah işleyenlerin ve cehenneme girenlerin durumlarını va'd ve vaîd ilkesi üzerinden tartışmıştır. Dördüncüsü el-menziel beyne'l-menzielteyn'dir. Bu ilke büyük günah sahibi kişinin kötü fiilinden dolayı imandan çıkmış olacağını, ancak küfrü gerektiren bir davranışta

bulunmadığı için küfre girmeyeceğini, yani imanla küfür arasında bir yerde kalacağını ifade eder. Beşincisi ise Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ilkesidir. İyiliği emredip kötülükten sakındırma esasına dayalı olan bu ilke insanı itikadî ve ahlâkî açıdan korumak, birey ve toplumu ıslah etmek, hürriyet ve adaleti fiilen uygulamak amacıyla geliştirilen bir ilkedir. Görüldüğü üzere beş ilkeden tevhid hariç diğer dört ilkenin odak noktası insandır. Mu'tezile tevhid ilkesiyle Allah'a müstesna bir yer açarken O'nu her türlü masivadan ayrı bir yere konumlandırmıştır. Geriye kalan ilkeleri de insanın Allah karşındaki konumu çerçevesinde şekillendirmiştir. Yani sistemin geriye kalan dört ilkesi de tamamıyla insanın yapıp ettikleri ile alakalıdır.

Mu'tezilî düşüncede iman-amel münasebeti bir nevi neden sonuç ilişkisine dayalı bir ilişkidir. Bu nedenle sistemlerinden el-menzil beyne'l-menzi'leyn ilkesi gereği iman ve amelin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu ilkeye göre, iyi amel kişinin mümin olmasını gerektirdiği gibi kötü amelin de kişiyi imandan etmesi gerektiği sonucu çıkmaktadır. Zira iman-amel birlikteliğinin mefhum-i muhalifinden aksi hasıl olur. Nitekim Mu'tezile iman-amel münasebetinde öngördüğü karşılıklı etkileşimden dolayı büyük günah işleyen kimseleri fâsık kabul etmiş, tövbe etmeden ölmeleri halinde ebedi cehennemlik olacağına hükmetmiştir. Neticede bir kişinin hem iman etmiş hem de büyük günah işlemiş hem de iyi ameller yapmış olması onları ihbât ve istihkak teorisini geliştirmeye iten neden olmuştur.

Mu'tezile'nin anlayışında tek bir günahın karşısında tüm salih amellerin hiçe sayılması adaletle bağdaşmayan bir durumdur. Büyük ya da küçük günahla beraber salih amellerin de var olması durumda ihbâtın gerçekleşeceğini savunmuşlardır. Büyük günahın varlığı halinde salih amellerin büyük günahın azabını hafifleteceğini, küçük günahın varlığı halinde ise oranlama yoluyla birbirlerine etki edip fazla olan tarafın az olan tarafı düşüreceğini iddia etmişlerdir. Bu durumda kötülüklerin iyiliklerden fazla olup sevabı düşürme durumuna ihbât, iyiliklerin kötülüklerden fazla olup kötülüklerin silinmesini de tekfir olarak açıklamışlardır. Mu'tezile mezhebi, iyilik ve kötülükler karşılık aynı anda mükâfat ve cezanın hak edilmesini mümkün görmez. Bir başka ifadeyle kul sevaplarıyla cenneti hak ederken aynı anda günahlarıyla da cehennemi hak edemez. Buna göre onlar bu iki zıt durumu engellemek adına, ihbât görüşleriyle iyi ve kötü amelleri karşılıklı değerlendirmiş, istihkak görüşleriyle de cennet ve cehennemin hak edilmesinin şartlarını belirlemişlerdir.

Mu'tezileyi ihbât düşüncesine iten en önemli saik hiç kuşkusuz benimsemiş oldukları adalet ilkeleri olmuştur. Onlara göre, kulların menfaatlerinin gözetilmesi ilâhi adaletin bir gereğidir. Bu nedenle Mu'tezile belli başlı filleri vücûb alellah kapsamında değerlendirmiştir.

Vücûb alellah kapsamında ele alınan konular kulun Allah üzerindeki hakları olarak kabul edilmiştir. Örneğin iyi ve kötü fiil neticesinde va'd ve vaîd'in gerçekleştirilmesi, Allah'ın kulu için aslah olanı tercih etmesi, kulun teklifle mükellef tutulması için kudret imkânının sağlanması, ivazı hak edene ivazın mükâfatı hak edene de mükâfatın verilmesi, peygamber gönderilmesi ve tövbelerin kabulü gibi konular bu kapsamda ele alınan konu başlıklarıdır. Allah-kul ilişkisinde vücûb alellah karşısında kula düşen görev, imkân ölçüsünde teklife karşılık vermesi, kendisine tevdi edilene iyi amel ve itaatle mukabelede bulunmasıdır. Görüldüğü üzere Mu'tezile'nin ihbât ve istihkaka dayalı Allah-insan münasebetinde karşılıklı bir ahitleşme söz konusudur. Yani iyilik yapana mükâfat kötülük yapana ise ceza vardır. Bu da ilâhi adaletin gereği, kulun maslahatının icabıdır.

Mu'tezile kulu fiilin faili, ameli de imanın bir parçası kabul ettiğinden dolayı bu sonuca varmıştır. Ehl-i Sünnet ise ameli imandan saymadığından dolayı kulu fiilin yaratıcısı ve gerçek faili olarak değil tercih eden kasibi olarak kabul etmiştir. Bu nedenle kuldan sadır olan hiçbir fiil Allah'ın yaratmasından bağımsız kabul edilmemiş, karşılık bulması ise Allah'ın inisiyatifine kalmıştır. Dilerse iyilik yapana mükâfat, kötülük işleyene de ceza verir. Yani Allah'a mükâfat ya da ceza vermek vâcib değildir. O dilemesiyle günahkârı affedebileceği gibi sevabı hak edeni de mükâfattan mahrum bırakabilir.

Mu'tezile, Allah-insan münasebetini daha çok sebep-sonuç ilişkisi üzerinden işlerken Ehl-i Sünnet ise kadir-i mutlak olan bir Tanrı tasavvuru üzerine temellendirmiştir. Mu'tezile'ye göre insan, fiili üzerinde etkin olan bir faildir. Ehl-i Sünnet'e göre ise aciz birer varlıktır. Aciz olanın sonsuz güç ve kudret sahibi bir yaratıcıdan bağımsız fiil işlemesi düşünülemez. Hatta acizyeti gereği insan, itaat ve ibadetiyle Allah'ın verdiği onca ihsan ve nimete şükrü eda etmekten bile acizdir. Bu nedenle meselenin adalet zemininde değerlendirilmesi mantıklı değildir. Zira güçler arasında orantısız kudret mevzu bahistir. Biri kadir-i mutlak diğeri ise faili mukayyettir.

Ehl-i Sünnete göre Allah yoktan yaratan ve her şeye sahip olandır, insan ise iradesi ve kendisine tevdi edilen kuvvet ile kesp edendir. İnsan görünürde sahip görünse de hakikatte yaratılan her şeyin tek maliki Allah'tır. O, mülkünde istediği gibi davranmakta da özgürdür. İnsan görünürde özgür iradesiyle fiil işleyen bir fail görünse de Râzî'nin deyimiyile gerçekte ilâhi kudrete bağımlıdır. Bir başka deyişle "insan bağımlı özgür bir varlıktır." Bu nedenle mülkünde sınırsız tasarrufa sahip olan Allah'ın günahkârı cezalandırmaması adaletsizlik olmayacağı gibi mükâfatı hak edeni mükâfatlandırmaması da zulüm olarak düşünülemez.

Araştırmanın Problematığı

“Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak teorisine Fahreddin er- Râzî'nin Eleştirisi” isimli tezin araştırılmasında ele alınan problem, Fahreddin er-Râzî'nin Mu'tezile'nin konu ile ilgili görüşlerinin naslarla çeliştiğini iddia etmesi ve konuya dair Mu'tezile'ye olan reddiyelerinden oluşmaktadır. Hâlihazırda Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak görüşlerine eleştirileri bulunan Eş'arî âlimlerden Fahreddin er- Râzî'nin görüşleri, akli ve nakli delilleri, onlara ihtilaf ettiği ve hemfikir olduğu hususların incelenmesi ihbât ve istihkakın Ehl-i Sünnet bakış açısıyla anlaşılmasına olanak sağlayacağı söylenebilir.

İnsanın ahiret hayatını ilgilendiren ihbât ve istihkak, klasik dönemde tartışıldığı gibi günümüzde de güncelliğini koruyan bir konudur. Zira insan, fiil, ceza ve mükâfatın konuşulduğu yerde ihbât ve istihkakın konuşulması kaçınılmazdır. Çalışmamızda genelde Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak teorisi özelde ise Râzî'nin meseleye yaklaşımı ve Mu'tezileyi eleştirisi tartışılmıştır. Problemin daha iyi anlaşılması adına da yer yer Ehl-i Sünnet'in konuya dair görüşleri akli ve nakli düzlemde ele alınmıştır.

Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

“Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak teorisine Fahreddin er-Râzî'nin eleştirisi” isimli çalışmanın amacı genelde Ehl-i Sünnetin özelde Ehl-i Sünnetin Eş'arî ekolüne mensup Fahreddin er-Râzî'nin ihbât ve istihkaka dair görüşlerini aktarmak, konu ile ilgili Mu'tezilî anlayışa yaptığı eleştirileri ileri sürdüğü akli ve nakli deliller muvacehesinde temellendirmektir.

Çalışmanın bir diğer amacı, ahirette kulların iyi ve kötü amellerinin nasıl bir değerlendirilmeye tabi tutulacağına dairdir. İhbât ile cennet ve cehennem hak edilişinin nasıl gerçekleşeceği istihkak ile de iyi amelin cenneti kötü amelin ise cehennemi hak etmedeki etkisi, cennet ya da cehennemde kalmanın ebedi olup olmadığı gibi sorulara genelde Ehl-i Sünnet'in özelde Ehl-i Sünnet'e mensup bir âlim olan Râzî'nin bakış açısıyla cevap aranmıştır.

Bu çalışma daha önce ihbât ve istihkak hakkında yapılan çalışmalardan istifade edilerek Fahreddin er-Râzî'nin konuya yaklaşımının araştırılması ve konu hakkında ciddi iddialarda

bulunan Mu'tezileyi eleştirisini ele almaktadır. Bu bağlamda çalışma İslâm ilim dünyasına katkı sunması açısından önem arz edeceği düşünülmektedir.

Çalışma fiziki açıdan iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, ihbât ve istihkakın kavramsal çerçevesi, etki alanı ve de bağlantılı olduğu diğer kavramların tahliliyle alakalıdır. İhbât ve istihkakın netice açısından bağlantılı olduğunu düşündüğümüz; va'd ve vaîd, büyük günah, tekfir, tefaddül, mükâfat, ceza, ivaz, vücûb alellah gibi kavramlar hem Mu'tezile'nin hem de Ehl-i Sünnetin bakış açısıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde kelimâ bir problem olarak ihbât ve istihkak Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'nin anlayışları çerçevesinde tüm yönleriyle araştırılmaya tabi tutulmuştur. Her iki kavramın üzerine inşa edildiği usûl-i hamse'den özellikle va'd ve vaîd, adalet, el menzile beyne'l menzileteyn gibi ilkelerle olan münasebetleri akli ve nakli delillerle tartışılmıştır. Akabinde Ehl-i Sünnetin mutezileye yönelttiği akli ne nakli deliller genel hatlarıyla konuya dâhil edilmiştir.

Fahreddin er-Râzî'nin mensubu olduğu genelde Ehl-i Sünnetin özelde Eş'ari ekolünün probleme dair görüşleri serdedildikten sonra Râzî'nin ihbât ve istihkak hakkında Mu'tezile'ye yaptığı eleştirileri akli ve nakli delilleriyle incelenmiştir. Sonrasında Râzî'nin ihbât ve istihkak teorisini üzerine inşa ettiği öncüller ayetler ekseninde ele alınmıştır. Râzî, ihbâtı olumlu ve olumsuz manada değerlendirmiştir. Olumsuz manada ihbâtın, kâfir müşrik ve münafık kimselerin salih amellerinin iptal edileceği şeklinde gerçekleşeceğini söylemiş ilgili görüşlerini akli ve nakli delilleriyle açıklamıştır. Bu nedenle Râzî, Mu'tezile'nin müminin kötülüklerinin çokluğu karşısında iyiliklerinin silinmesi olarak kastettikleri ihbât görüşünü tutarlı bulmamıştır. Ona göre imanın mükâfatı, şirk dışındaki büyük günahların cezasından daha büyük bir derecedir. Bu nedenle de büyük günahların müminin sevaplarını etkilemesini makul görmemiştir. Râzî'ye göre olumlu anlamda ihbât, müminin iyiliklerinin kötülüklerini silmesiyle gerçekleşir. O bu bağlamda şirk dışında büyük günahların affedileceğine dair akli ve nakli delillerini serdetmiştir.

Çalışmada Mu'tezile'nin usûl-i hamse ilkeleri Râzî'nin perspektifinde değerlendirilmiştir. İhbât ve istihkak meselesinin temelini oluşturan ilgili konulara dair görüşleri genel bir çerçevede sunulmaya çalışılmıştır. Başta Tanrı tasavvuru olmak üzere, Allah'ın adaleti ve kullarının amellerine karşılık nasıl mukabelede bulunacağı, Allah'ın hiçbir fiilini gerçekleştirmede mecbur olmadığı, amelin imanla olan ilişkisi, sevap ve ikâbı hak etmenin ölçütünün ne olacağı, büyük günah işleyenlerin konumunun nasıl değerlendirileceği, şefaet ve tövbeye dair görüşleri genel hatlarıyla işlenmeye çalışılmıştır.

Râzî, Mu'tezile'nin istihkak görüşlerini ileri sürdükleri tezler üzerinden eleştirmiştir. Onların istihkaka dair nakli delillerini, kendi akli ve nakli delilleriyle geçersiz olduğunu ifade ettiği söylenebilir. Akabinde Mu'tezile'nin ihbât görüşlerini akli delilleriyle sonrasında ise nakli delillerle eleştirisi sunulmaya çalışılmıştır. Râzî, kendi akli ve nakli delillerini ortaya koyarak onların görüşlerini eleştirmiş ve görüşlerinin geçersiz olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Son başlıkta ise Râzî'nin ihbât ve istihkak görüşlerini üzerine inşa ettiği öncüller akli ve nakli delilleriyle işlenilmeye çalışılmıştır. Râzî istihkakı Allah'ın iradesi, kullarına olan lutuf ve keremiyle ilişkilendirmiştir. Bu açıdan Mu'tezile'ye kıyasla meseleyi teslimiyetçi bir tavırla temellendirmeye çalıştığı söylenebilir.

Çalışmanın Kaynakları ve Yöntemi

Çalışmanın meydana gelmesinde birçok kaynak eser, mu'cem, yüksek lisans ve doktora tezlerinden, makalelerden ve ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır. İhbât ve istihkak konusunda hazırlanan birkaç makale ve özellikle Hüseyin Maraz hocanın doktora çalışmasından istifade edilmiştir. Çalışmamızı farklı kılan ihbât ve istihkak konusuna biri Mutezile diğeri Râzî olmak üzere ikili, karşılıklı ve tez antitez üzerinden işlenmiş olmasıdır. Mutezile ve Râzî'nin konuya dair görüşleri karşılaştırmalı yöntemle ele alınmıştır. Bugüne dek konu üzerine yazılan çalışmalardan gerekli ölçüde istifade edilmekle birlikte problemin çıkış noktasına uzanmak için kelâmî mezheplerin görüşlerini aktarırken mezhepler tarihi kapsamında Şehristânî'nin el-Milel ve'n-Nihâl'i, Eş'arî'nin Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn adlı eserlerinden hakeza Teftâzânî'nin Şerḥu'l-Maḳâşid ve Cüveynî'nin el-İrşâd ilâ ḳavâṭi'l-edilleti fî uşûli'l-i'tikâd adlı eserlerine sıkça başvurulmuştur.

Konunun objektif bir şekilde işlenilmesi adına her ekolün mezhep görüşü kaynak eserlerine müracaat edilerek verilmeye çalışılmıştır. Örneğin Ehl-i Sünnet'in konuya dair görüşleri her iki ekolün mezhep imamlarının eserlerinden; tartışmanın bir tarafını oluşturan Mu'tezile'nin görüşleri aktarılırken Kâdî Abdülcebbar'ın Şerḥu'l-Uşûli'l-ḥamse, el-Muḡnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl, el-Mecmû' fî'l-Muḥîṭ bi't-teklîf adlı eserlerinden, İbnü'l-Melâhimî'nin Kitâbü'l-Fâ'ik fî uşûli'd-dîn adlı çalışmasından ve Zemahşerî'nin el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iki ḡavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vücûhi't-te'vîl adlı eserlerinden istifade edilmiştir. Hakeza Râzî'nin görüşlerini aktarırken başta Mefâtîḥu'l-ḡayb adlı tefsiri olmak üzere, Muḥaşşalü efkâri'l-müteḳaddimîn ve'l-müte'aḥḫirîn mine'l-'ulemâ' ve'l-ḥükemâ ve'l-müteḳellimîn, Kitâbü'l-Erba'în fî uşûli'd-dîn, Me'âlimü uşûli'd-dîn ve Nihâyetü'l-'uḳûl gibi eserlere sıkça başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Kavramsal Çerçeve

Kavramlar kişinin düşünme eyleminde bulunmasını sağlayan temel vasıtalarındandır. Anlatılmak istenilen şeyin içeriğinin belirlenmesini ve neyi ifade ettiğinin anlaşılmasını sağlar. Bu sayede zihni karmaşık düşüncelerden kurtarır. İlim faaliyetlerinin gerektiği şekilde yapılabilmesi için kavramların bilinmesine ihtiyaç vardır. Kavramlar ilgili şey hakkında yapılan tanımlarla oluşur. Tanım, ilgili meseleye ait tüm mevzuları kapsayan, meseleye ait olmayan her mevzuyu dışarıda bırakan, tanımlanan şey hakkında bilgi veren şeydir. Tanım, kavramın içeriğini belirleyen zihin faaliyeti de bilgiyi oluşturan temel yapı taşıdır. Bu nedenle herhangi bir konuyu daha iyi anlamak açısından kavramların bilinmesi elzemdir. Özellikle kelimelerde kavramların/kelimelerin önemi bir kat daha fazladır demek mümkündür.¹ Nitekim kelimelerde kavramların bilinmesi kelimelerin gerekçelerinden biri de kelimelere dayanıyor olmasındandır. Bu nedenle herhangi bir kelâmî problemi çözmek evvela problemin merkezinde yer alan kavramları tahlil etmekle mümkündür. Bu nedenle ihbât ve istihkak problemlerine geçmeden evvel her iki kavramı ve bağlantılı oldukları diğer kavramları etimolojik ve terim açısından açıklamak yerinde olacaktır.

1.1. Bir Kelam Kavramı Olarak İhbât

İhbât sözlükte boşa çıkarmak, silip yok etmek, bir şeyi iptal etmek gibi anlamlara gelir. Bu kelime boşa gitmek, değerini düşürmek, anlamında olan habt (حَبَط) kökünden türemiştir.² İhbât gündelik dilde hayvanın karnı şişip çatlayacak kadar çok yemesini ifade etmek için de kullanılır.³ Terim anlamı ise salih amellerin işlenen günahlar sonucunda silinip boşa çıkarılması kastedilir. Örneğin “Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.”⁴ ayeti, kâfirin amelinin küfrü sebebiyle kabul edilmemesi anlamındadır. Bir

¹ Tuğba Günel, "Kavram Atlası: Kelam I-II", *Kader Dergisi* 19/1 (2021), 399.

² İbn Manzûr Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Daru Sâdır, ts.), 2/756.

³ İsfahânî Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 244.

⁴ Bakara 2/ 217.

başka deyişle kâfir her ne kadar iyi amellere sahip olsa bile kendisinde iman vasfı bulunmadığından amelleri geçersiz kabul edilmiştir. İmana mebni olmayan her türlü iyi amel boşa gidecektir. Bir kelam kavramı olarak ihbât, kötülöklere mukabil, hak edilen cezanın çokluğu nedeniyle hak edilen mükâfatın düşürölmesi demektir.⁵ Bu anlamıyla ihbât, kelam ekolleri arasında hem kâfirin hem de müminin ameli için söz konusu olmuştur. Kâfirin amelinin boşa çıkacağı hususunda ekoller arasında ihtilaf bulunmamaktadır. Asıl ihtilaf müminin amelinin boşa çıkıp çıkmayacağı hakkındadır.

Râgıb el-İsfahânî'ye (ö.1108) göre amellerin değerini yitirmesi birkaç şekilde gerçekleşir: Birincisi kâfirlerin amelleri imansız olmaları sebebiyle batıldır, herhangi bir dini değeri yoktur.⁶ Batıl olan bir amelin dini değeri olmadığı gibi hak edecek mükâfatı da yoktur. Bu nedenle ihbât kâfirin ameli için söz konusu değildir. İkincisi mümin kimsenin Allah'ın rızası dışında bir niyetle yaptığı ameller geçersizdir. İslam inancında ameller niyete göre değerlendirilir. Halis bir niyetle yapılmayan amelin salih amel olması düşünülemez. Bu nedenle ihbât, halis olmayan ameller için söz konusu değildir. Üçüncüsü salih amellerle beraber işlenen kötü amellerin iyi amellerin sevabını boşa çıkarmasıdır. Bu düşünceden olmak üzere iyilik kötülüğü nakzettiği gibi kötülük de iyiliği nakzeder. İyi amellerin karşılığında kazanılan sevapların sonradan işlenen günahlar sebebiyle düşmesi, boşa gitmesi şeklinde tanımlanan ihbât bu tür ameller için geçerlidir.⁷ Çalışmamızda tartışılan da ihbâtın bu çeşididir.

1.2. Bir Kelâm Kavramı Olarak İstihkak

İstihkak kelimesi sözlükte gerçeklik, uygunluk, doğruluk, sabit olma ve batılın zıddı gibi anlamlara gelen hakk⁸ kelimesinden türemiştir. Hakk, soyut gerçeklik ve gerçeğe uygunluk anlamında dini bir terimdir.⁹ Kelamda varlığı ispata ihtiyaç duymayacak kadar hakikat olan zatın hakikati anlamındadır.¹⁰ Râgıb el-İsfahânî'ye göre hak kelimesi birkaç anlamda kullanılır. Birincisi ilâhi bir sıfat olarak hak, Allah'ın yarattıklarını belli bir düzen ve uyum içerisinde

⁵ Mahmud b. Muhammed Melâhimî el- Havarizmî, *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*, thk. Faysal Bedir Avn (Kahire: Dâru'l-kutub ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2010), 489.

⁶ Furkan 25/23.

⁷ el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 279.

⁸ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-'Arab*, 10/50-55. Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hendavi (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/87. el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 279.

⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el- Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 94.

¹⁰ Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er- Râzî, *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sifât*, thk. Seyyid Muhammed Bedreddîn Ebu Firâs el-Halebî (Mısır: el-Matbaatü's-Şerkiyye, 1323), 34.

yaratmasıdır.¹¹ İlahî bir isim olarak da mutlak ve sonsuz gerçek, zatiyla hak, hakikatin eşsiz ve benzersiz kaynağı anlamındadır. İsmi mastar olan hakk, mana, zaman ve mekân bakımından üçlü bir anlam alanına sahiptir. Anlamsal açıdan hakk olanın hakikatine mutabıktır. Mekân açısından hakkın tek kaynağı olan Allah'a işarettir. Zaman bakımından da hakkın tahakkuk ettiği zaman en hak olandır. Her üç anlam örgüsünde de Allah tek gerçek Hak'tır. Hakk olanın hakkı hakikate mutabık kılmak için bir başkasına ihtiyacı yoktur.¹²

Hakk, beşerî manada ilâhi hikmetin tecellisi anlamındadır. Örneğin ölüm ve dirilişin hak olması bu türden bir haktır. Dinî bir kavram olarak hak, bir şeye hakikatte olduğu şekilde iman etmektir. Gaybi ve metafiziğe dair şeylere inanmak bu türden bir haktır. Gündelik dilde ise bir davranışın doğru yerde doğru zamanda doğru şekilde ve gerektiği kadar yapılması anlamındadır. Hak, 'doğru söyledin ya da doğru yaptın'¹³ şeklindeki ifadelerde ise uygunluk manasındadır. Haktan türetilmiş olan istihkak ise bir kimsenin hak ettiği şeyin kendisine verilmesinin kesin ve gerekli olması manasına gelir. Terim olarak, hak sahibinin hakkı olanı istemesi ve o şeyin kendisine zorunlu olarak temini anlamındadır.¹⁴

Kelâmî bir kavram olarak istihkak, kişinin iradi eylemlerinin neticesinde, mükâfat ya da cezayı hak etmesini ifade eder. Mu'tezilî kelâmında bir kimse, iyiliklerinin sonucunda mükâfata kötülüklerinin sonucunda ise cezaya müstahaktır. Buna göre Mu'tezile, cennet ve cehennemin elde edilmesinin de istihkakla olduğunu iddia eder. Kâdî Abdülcebbar'a göre mükellef, iradi eylemleri neticesinde salih ameline karşılık mükâfatı hak eder. Mükâfat ise övülen davranışa karşılık elde edilir. Buna göre övgüyü hak etmeyen kimse övülmeyi hak etmediği¹⁵ gibi mükâfatı hak etmeyen kimseye de mükâfatın verilmemesi gerekir. Mu'tezile bu tezini temellendirmek için belli başlı kelâmî kavramları beş ilkesi çerçevesinde ele almış, her bir kavramı da ihbât ve istihkakla ilişkilendirerek işlemiştir.

1.2.1. İhbât ve İstihkakın İlişkili Olduğu Kelâmî Kavramlar

İhbât ve istihkak, kelâm ekolleri tarafından biri insan filleri diğeri Tanrı tasavvurları bağlamında tartışılan iki kavramdır. Bir başka deyişle, her bir kelâm mektebi ihbât ve istihkakı

¹¹ Mülk 67/3.

¹² Ruhullah Öz, "Tevkîflik-Kıyâsîlik Bağlamında Molla Ahmed el-Cezerî'nin Esmâ Nazariyesi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19 (2022), 166.

¹³ el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 279.

¹⁴ Orhan Şener Koloğlu, "Sıfat Teorileri", *Metafizik*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 1512.

¹⁵ Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, Mahmud Muhammed el-Hudayrî (ed.), thk. Abdülkerîm Osman (Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme li't-Te'lîf ve'l-Enba' ve'n-Neşr, 1965), 11/152-153.

Tanrı tasavvurları ve insan fiillerine olan yaklaşımları nispetinde anlamlandırmışlardır. Mu'tezile ekolü beş temel esası gereği Allah'ı adil ve kulu için en iyisini yapan olarak tavsif etmiştir. Mu'tezile'nin adalet prensibine göre Allah adalet sahibi, kuluna zulmetmeyendir. Salah aslah gereği de kulu için en iyi olanı yaratandır. Allah adaleti gereği kullarını fiillerinde özgür bırakmıştır. Mu'tezile ekolüne göre şayet fiillerin yaratıcısı Allah olsa mükâfat ve cezanın bir anlamı olmayacaktır. Bu durumda kullar için eşitlik ve adalet gibi değerlerden bahsetmek mümkün değildir. Allah'ın kullarına zulmetmesi ise adalet vasfına halel getireceğinden muhaldir. Mu'tezile bu görüşleriyle insanı ve fiillerini merkeze almış, Tanrı tasavvurlarını salt tenzih, efalü'l-ibad teorisini de özgür irade üzerine inşa etmiştir.

Mu'tezile'ye göre Allah, adalet vasfı gereği kullarına salih amelleri karşılığında cenneti kötü amelleri karşılığında cehennemi vadetmiştir. Onun va'd'inden vazgeçmesi caiz değildir. Onlar va'd ve vaîd prensiplerini ilâhi adalet görüşleriyle ele almışlardır. Buna göre kulların günahları ancak tövbe yoluyla bağışlanabilir. Tövbe dışında günahların tefaddülen bağışlanmasının ilâhi adaletle çelişeceğini iddia etmişlerdir. Mu'tezile Kur'ân'da geçen bazı nasları referans alarak iman ile amelî birlikte değerlendirmiş, neticesinde el-menzile beyne'l-menziyleyn adını verdikleri ilkelerini oluşturmuştur. Bu ilkeleriyle iman ve küfrün dışında üçüncü bir konum olarak isimlendirdikleri fisk kavramını tanımlamaya gitmişlerdir. Onlara göre fisk, büyük günah işleyen kimsenin konumunu ifade eder. Bir başka ifadeyle Mu'tezile, el-menzile beyne'l-menziyleyn ilkesi gereği büyük günah sahibinin günahından dolayı mümin kabul etmemiş inkârda bulunmadığından dolayı kâfir kategorisinde değerlendirmemiştir. İnançlı olup kötü amel sahibi kişileri üçüncü bir sınıf olarak ele almış, iki konum arasında yer alan fâsık olarak adlandırmıştır.¹⁶

Mu'tezile, iman-amel münasebetinde öngördüğü prensip gereği, büyük günah sahibi mümini fâsık olarak kabul etmiştir. Mu'tezile'yi ihbât ve istihkak görüşlerine sevk eden asıl saik salih amelleri bulunan müminin aynı zamanda günahkâr olması durumudur. Bu durumda Mu'tezileyi çıkmaza sokan husus mümin, salih amelleriyle mükâfatı hak ederken aynı zamanda günahlarıyla cezaya müstahak olması durumu olmuştur. Mu'tezile, adalet, va'd ve vaîd ilkelerine ters düşmemek adına ihbât ve istihkak teorilerini oluşturmuşlardır. Bu teorileri, birden fazla kavram ve konu ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Bu bölümde Mu'tezilenin ihbât

---

¹⁶ İlyas Çelebi, "Menzile beyne'l-menziyleyn", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 161.

ve istihkak teorisine dayanak gösterdiği kavramlar gerekçeleriyle beraber işlenmeye çalışılmıştır.

1.2.2. Büyük Günah (Mürtekeb-i Kebire)

Mu'tezilî düşüncede mükellef, cennet ve cehennemi eylemleri neticesinde elde eder. Yani kişinin akıbetini belirleyen fiilinden başkası değildir. Mu'tezile, bu hususta Kur'ân'ın "insan için ancak çalıştığı vardır"¹⁷ ayetini en güçlü nakli dayanak göstermiştir. Buna göre iman-amel birlikteliği, neden-sonuç ilişkisi cinsindedir. Bundan dolayıdır ki Mu'tezile, kulun eylemiyle ilişkili oluşundan dolayı büyük günah meselesini ihbât ve istihkak çerçevesinde ele almıştır. Eş bir deyişle ihbât ve istihkak teorisini mürtekeb-i kebîre problemiyle ilişkilendirmiştir.

Büyük günah kavramı sözlükte kebire ismiyle yer alır. Kebire, kiber lafzından türemiş olup hem maddi hem de manevi olarak büyük anlamına gelir.¹⁸ Kelâm ilminde bu kavramla kastedilen, naslarda kesin bir dille yasaklanan işlenilmesi haram kılınan işlendiği takdirde şer'i bir delille kişinin dünya ve ahirette cezalandırılacağı belirtilen davranışlardır.¹⁹ Büyük günahların dışında kalan günahlar ise küçük günah kategorisinde kabul edilir.

Büyük günah problemi Hâricî ekolün Siffin savaşına katılan, savaşta ölen ve öldürülen Müslümanları eleştirmeleri ve onları tekfir etmeleriyle tartışma zemini bulmuş bir meseledir. Bu tartışmalar iki soru etrafında ele alınmıştır. Birincisi, büyük günahların hangi davranışları kapsadığı hakkındadır. İkincisi ise büyük günah sahibi kimselerin imanî durumlarının ne olduğu ve buna bağlı olarak ahiretteki konumlarının nasıl olacağı hakkındadır.²⁰ Yani kötü bir amelin imanla olan ilişkisidir.

Kelam tarihinde günahkâr müminin imanını hakkında ekoller arasında ihtilaf söz konusudur. Kimilerine göre bu kimseler kâfirdir. Kimilerine göre günahkâr olmakla beraber mümindir. Bazı kimselere göre ise iman ile küfür arasında olup fâsıktır. Mezheplerin iman tanımları, amellerin imandan bir cüz kabul edilip edilmemesi gibi hususlar günahkâr kimse hakkındaki değerlendirmeleri etkilemiştir. Bir başka deyişle iman tanımı, imanın amelle olan ilişkisinin çerçevesini belirlemiştir.

---

¹⁷ Necm 53/39.

¹⁸ Adil Bebek, "Kebîre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002).

¹⁹ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 183.

²⁰ Bebek, "Kebîre", 162.

Hâricîler'e göre dil ile ikrar kalp ile tasdik ve amel imanın şartlarındandır. Onlara göre bu üç şart gerçekleşmediği müddetçe imandan söz edilemez ve mümin olduğunu iddia eden kimseye mümin denilmez. Buna göre amel imanın birer parçasıdır. İmana dâhil olan şeyleri terk etmek veya yasaklanan şeyleri yapmak kişiyi iman dairesinden çıkarır. Onlar bu görüşleriyle büyük günah sahiplerinin küfre düştüklerini ve kâfirler gibi ebedi cehennem azabında kalacaklarını iddia etmişlerdir.²¹ Hâricîler, bu iddialarıyla büyük günah sahiplerini vaîd ayetlerinin muhatabı olan kâfirlere denk kabul etmişlerdir.

Mürcie ekolüne göre iman, "Allah'ı ve inanılmasını emrettiği her şeyi dil ile ikrar kalp ile tasdik etmektir." Hâricîler gibi ameli imanın şartı görmezler bu nedenle büyük günah işleyen müminin fâsık olduğunu fakat kâfir olmadığına hükmetmişlerdir. Ebedi azabı ifade eden vaîd ayetlerinin küfür ve şirk ehline yönelik olup günahkâr Müslümanları kapsamadığını düşünürler. Onlar, küfürle beraber salih amellerin bir faydasının olmadığı gibi imanla beraber kötü amellerin de imana zararının olmadığını, büyük günah sahiplerinin cennetlik ya da cehennemlik olup olmadıklarının kıyamet gününde Allah'ın takdirine kaldığını söylemişlerdir. Onlara göre Allah dilerse günahkâr kullarını cezalandırabilir dilerse de affedebilir.²² Buna göre günahkâr bir mümin, haramı helal, helali haram kabul etmediği müddetçe ebedi cehennemlik değildir.²³

Ehl-i Sünnet'e göre iman, dil ile ikrar kalp ile tasdikten ibarettir. Onlara göre büyük günah sahipleri, günahkâr mümin/ fâsıktır. Amelleri imandan bir cüz kabul etmediklerinden, küfür ve şirk dışında işlenen büyük günahların kişiyi iman dairesinden çıkarmayacağını söylerler. Günahkârın tövbe etsin veya etmesin Allah'ın dilemesiyle affedilebileceğini savunurlar.²⁴ Bu görüşlerine "Allah kötülükleri affeder."²⁵ "Allah, bütün günahları affeder"²⁶, "Allah, kendisine şirk koşulması dışındaki bütün günahları affeder."²⁷ ayetlerini delil göstermişlerdir.

Mu'tezile, Ehl-i Sünnetin aksine günahkârın imandan çıktığını yalnız küfre girmediğini iddia etmiştir. Büyük günah sahibi mümini fâsık olarak isimlendirmiştir. Mu'tezile'ye göre

²¹ Şehristânî Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-, *El-Milel ve'n-Nihal* Mehmet Dalkılıç (ed.), çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019), 115. Furat Akdemir, "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (2018), 1102; Akdemir, "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı".

²² Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş- Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 135.

²³ Sönmez Kutlu, "Mürchie", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2006), 43.

²⁴ Teftâzânî Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-, *Makâsıdu'l Kelâm fî akâidi'l- İslâm* çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 696.

²⁵ Şûra 42/25.

²⁶ Zümer 39/53.

²⁷ Nisâ 4/48.

fâsık, ne mümin ne de kâfir olup iman ile küfür arasında bir konumdur.²⁸ Tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi cehennem azabında kalacaktır. Fâsık kimsenin azabı ise kâfirin azabından daha hafif olacaktır.²⁹

Fâsık, kelime anlamıyla hurma ve benzeri şeyler için kabuğunu yırtıp çıkmak, bir sınırı aşmak gibi anlamlara gelen fisk kökünden türemiş bir sıfattır.³⁰ Terim anlamı ise haktan uzaklaşan, Allah'ın emir ve yasaklarına itaat etmeyen mümin ya da kâfir olarak tanımlanabilir. Kur'ân-ı Kerîm'de bazen kâfirler ve münafıklar³¹ bazen de günahkâr müminler bu isimle anılmıştır.³² Hadis rivayetlerinde de benzer şekilde geçmektedir.³³

Mu'tezile büyük günah sahibini mümin ve kâfir sıfatlarından ayırıp fâsık kavramıyla yeni bir isimlendirmeye gitmiştir. Ehl-i Sünnet'in bu kavramı Mu'tezile'den farklı olarak daha geniş bir yelpazede değerlendirdiği söylenebilir. Onlara göre fâsık; münafık, kâfir ve mümini kapsayan bir terimdir. Bu terim kâfir ve münafık için kullanıldığında küfrü sebebiyle haddi aşması anlamındadır.³⁴ Mümin için kullanıldığında ise büyük günah işlediği, günahkâr olduğu kastedilir.³⁵

1.2.2. Va'd ve Va'id

İhbât ve istihkakla ilişkili diğer iki kavram da va'd ve va'id'tir. Mu'tezile'ye göre va'd ve va'id kulların iyi ve kötü amellerinin sonucunda cennet ya da cehennem hak edilmesi olduğundan ihbât ve istihkakla doğrudan alakalıdır. Va'd ve va'id sözlükte söz vermek, ileride

²⁸ Nesefî Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-, *Bahrü'l Kelam*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 110; Eş'arî el-Basrî Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-, *Makâlatü'l- İslamiyyîn ve İhtilâfû'l -Musallîn* çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu 2019).392

²⁹ eş-, *Milel ve Nihal*, 60.

³⁰ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2019), 97.

³¹ Bakara 2/99, Âl-i İmrân 3/110, Mâide 5/47, Tevbe 9/67.

³² Bakara 2/197, 282, Nûr 24/4.

³³ Hz. Peygamber mümin kimselere kötü sözle muamele edilmesinin günah olduğunu yine bir kimsenin fâsık olduğu iddia edildiğinde o kimsenin fâsık olmaması halinde fâsıklık sıfatının itham eden kimseye döndüğünü belirtmiştir. (Buhârî, "Edeb", 44; Müsned, V, 181) Allah'a şükretmeyen bela ve imtihanlarda sabırlı davranmayan kadınların fâsık ve cehennemlik olduğunu söylemiştir. Yine deccal Medine'ye geldiğinde tüm fâsık ve münafıkların onun yanında yer alacaklarını bildirmiştir. Müsned, III, 428; IV, 338.

³⁴ Ebü Abdillâh Fahrüddîn er- Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, Ahmet Hikmet Ünal (ed.), çev. Lutfullah Cebeci vd. (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013), 3/200, 5/165.

³⁵ Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el- Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruci (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2003), 628, 630, 637. Ebu'l Muin en Nesefî fâsık sıfatına "mutlak fâsık ve mümin fâsık" olmak üzere iki başlıkta açıklama getirmiştir. Mutlak fâsık söylemiyle Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmeyen ve Allah'a âsi olan kâfir kimseler kastedilir. Mümin fâsık ise, iman eden bununla beraber nefesine yenilen aflet ve şehveti sebebiyle ilâhî emirlerden bir veya birkaçını terkeden kişidir. Bu kimsenin itaatsizliği imanını yok etmez, itaatsiz olmasıyla bir ya da birkaç yönden fisk içindedir. Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en- Nesefî, *Tebisretü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1990), 2/1052.

meydana gelecek olan iyi veya kötü şeyin haber verilmesi anlamındadır.³⁶ Kelam terminolojisinde va'd kelimesi hem hayır hem de şer için kullanılırken, vaîd ise genellikle şer anlamında kullanılmıştır.³⁷ Herhangi bir nitelik kastedilmeden kullanıldığında ise va'd mükâfat, vaîd ise ceza anlamına gelir. Kelâmî bir terim olarak va'd, Allah'ın kendisine itaat eden, emir ve yasaklarını gözeten kimselerin ahirette mükâfatlandıracağını, vaîd ise itaat etmeyen günahkâr müslümanların ebedi cehennem azabında kalacaklarını bildirmesi anlamındadır.³⁸ Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebâr (ö.415/1024) va'd ve vaîd'i şöyle tanımlamıştır: "Va'd gelecekte bir kimseye yarar sağlayacak ya da ondan zararı def edecek olan şeyin kendisine önceden bildirilmesidir." Vadedilen haberin iyi ya da kötü olması muhtemeldir. Vaîd ise bir kimsenin ileride herhangi bir zarara uğrayabileceğini ya da faydadan mahrum bırakılacağını bildiren haberdur.³⁹

Mu'tezile'ye göre va'd ve vaîd, kulun iradi eylemlerinin sonucunda cennet ve cehennemi hak etmesidir. Allah'ın va'd'i gereği iyi amellere karşılık kullarını mükâfatlandırmasının, vaîd'i gereği ise kötü ameller sonucunda cezalandırmasının vâcip olduğunu iddia ederler.⁴⁰ Allah'ın adil olmasından dolayı va'd ve vaîdinden vazgeçmesinin caiz olmayacağını, şayet vaîd'den vazgeçilebiliyorsa vad'den de vazgeçilebileceğini söylerler.⁴¹ Onların düşünce sistemine göre böyle bir durumun gerçekleşmesi ilahî adaletle çelişeceğinden va'd ve vaîd'in olması gerektiği şekilde gerçekleşeceğine kanaat getirmişlerdir. Kâdî Abdülcebâr'a göre va'd ve vaîdi inkâr eden kimse küfre düşer.⁴²

Ehl-i Sünnet va'd ve vaîd meselesini Mu'tezile'nin ilâhi adalet görüşlerinin aksine Allah'ın kullarına olan lutf ve keremiyle açıklamıştır.⁴³ Onlara göre va'd Allah'ın lutfuyla kullarına verdiği nimettir. Vaîd ise adaletiyle kullarını cezalandırmasıdır. Allah dilerse vaîd'inden vazgeçebilir ve kulunu affedebilir.⁴⁴ Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi

³⁶ Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 220.

³⁷ el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 1015.

³⁸ Sönmez Kutlu, "Va'd ve Va'id", İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 412.

³⁹ Kâdî Abdülcebâr Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, Metin Yurdağür (ed.), çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 218.

⁴⁰ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 506. eş-, *Milel ve Nihal*, 60.

⁴¹ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 220.

⁴² Muhammed Gıyas Nâsîf, *Mutezileye Göre İhbat ve Tekfir* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 20.

⁴³ Mücteba Altıntaş, "Va'd-Vaîd Konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Yöneltiği Eleştiriler", *Kader Dergisi* 18/1 (2020), 67.

⁴⁴ Sa'deddin et- Teftâzânî, *el-Mekâsîd*, çev. İrfan Eyibil - Ahmet Kaylı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 682.

va'd ve vaîdin gerçekleşmesinin Allah'a vâcip olmadığını savunur. Onların tasavvurunda Allah hiçbir fiilinde mecbur değildir. Zira iradesi sınırlı ve kayıtlı olmayan tek varlıktır.

1.2.3. Şefaât

Sözlükte şefaât, birinin önüne düşüp işini görmek, birinin bağışlanması için af dilemek gibi anlamlara gelir.⁴⁵ Kelâmî bir terim olarak kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen salih kulların müminlerin bağışlanması için Allah katında aracılık etmesi anlamındadır.⁴⁶ Ehl-i Sünnet'e göre Hz. peygamber, kıyamet günü ümmetinden büyük günah sahiplerine bağışlanmaları için şefaât edecektir. Şefaât, müminin cehennemden azat edilmesi, azaplarının hafifletilmesi ya da cennette derecesinin yükseltilmesiyle gerçekleşecektir.⁴⁷ Ayet ve hadislerde buna birçok delil vardır.⁴⁸ Ehl-i Sünnet âlimleri, ayette geçen "Makam-ı Mahmut" ifadesinin Hz. peygambere kıyamet günü şefaât etmesi için verilecek olan yetki olduğu hususunda icmâ etmişlerdir.⁴⁹ Cumhuriyet dönemi tefsir âlimlerinden Elmalılı Hamdi Yazır (ö.1942) Makâm-ı mahmûd ifadesini şöyle yorumlamaktadır: "Makâm-ı Mahmûd, herkesin hamd ile tebci edeceği muazzam makam" demektir ki hakikat-i hamdin müteallâkı olan kurb-i mutlak makâmı, yani ehâdis-i şerîfede vârid olduğu üzere livâ'u'l-hamd altında şefâat-i kübrâ makâmıdır."⁵⁰

Mu'tezile, Ehl-i Sünnet'in aksine şefaatin büyük günah sahipleri için gerçekleşeceği görüşünü kabul etmez. Allah'ın emir ve yasaklarına karşı gelen âsi kimselere şefaât edilmesinin onlara bir ödül mahiyetinde olacağını ve bu durumun Allah'ın adaletiyle bağdaşmayacağını düşünürler. Mu'tezile'ye göre şefaât, itaatkâr müminin cennette makamının yükseltilmesiyle gerçekleşecektir. Onlar Hz. peygamberin "*Şefaâtim ümmetinden büyük günah sahipleri*

⁴⁵Çelebi, Kelam Terimleri Sözlüğü, 310.

⁴⁶ Mustafa Alıcı, "Şefaât", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 412.

⁴⁷ Alıcı, "Şefaât", 412.

⁴⁸ Ehl-i Sünnetin şefaata delil gösterdikleri ayet ve hadislerin bir kısmı şu şekildedir: "Şefaâtim, ümmetinden büyük günah sahibi kimseler içindir." (Ebû Dâvud, Sünnet,20); "Bana, ümmetinden yarısının cennete girmesi ya da onlara şefaât etmem için tercihte bulunma fırsatı verildi. Ben şefaât etmeyi seçtim. Çünkü o daha kapsamlı ve daha yeterlidir. Siz şefaâtimin takva sahipleri için mi olacağını zannedersiniz? Hayır. Aksine o, günahkâr müminler, çok hata işleyen ve kirlenenler içindir." (İbn Mâce, Zühd, 37) "Ben âdemoğlunun efendisiyim. Kabri ilk açılacak olan benim ve yine ilk şefaât edecek olan ve şefaati ilk kabul edilecek olan da benim." (Ebû Dâvud, Sünnet, 13); "Göklerde nice melekler var ki onların şefaâtları, Allah'ın, dilediği ve razı olduğu kimse için izin vermesi hâricinde bir işe yaramaz."(Necm 53/26.); "Ey habibim artık onları bağışla, günahlarının affedilmesi için dua et." (Âl-i İmrân, 3/159); "Gecenin bir kısmında uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni makam-ı Mahmut'a ulaştırsın." İsrâ, 15/79.

⁴⁹ Murat Sülün, "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/2 (2009), 17. Ebu Hureyre'den nakledilen rivayete göre bir gün Hz. Peygamber'e (s.a.v) Makam-ı Mahmud'un ne olduğu soruldu. O da "O şefaattir." cevabını verdi. (Tirmizi, 3062; Müsned-i Ahmed, 9307, 9358, 9810, 10419.

⁵⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 4/3194.

içindir”⁵¹ hadisini ayet ve hadislerle yorumlamışlar, tövbe şartına ilaveten şefaatin affedilen büyük günah sahipleri için gerçekleşebileceğini söylemişlerdir.⁵² Kâdî Abdülcebâr Mu'tezile'nin şefaata anlayışını şöyle özetlemektedir: “Mezhebimize göre şefaata, büyük günah sahibi cehennemlikler için değil, sevap işleyen cennetlikler içindir. Hz. peygamber, cennet ehline makamlarının yükseltilmesi ve büyük lutuflara erişmeleri için şefaata edecektir. Çünkü şefaata eden, ancak şefaata edilmesi câiz olan kimselere şefaata edebilir. Hz. peygamber de cennet ehline şefaata edecek, müminler sevaplarının artırılıp, mükâfatlandırılmasından dolayı mutlu olacaklardır.”⁵³

Şefaatin büyük günah sahipleri için gerçekleşeceği düşüncesi Ehl-i Sünnet'in istihkak görüşleriyle doğrudan ilgilidir. Zira onlara göre Allah dilerse kullarını bir lutf olarak sorgusuz sualsiz bağışlayabilir. Onların tasavvurunda şefaata biri nevi ilâhi affın peygamber aracılığıyla gerçekleşmesi durumudur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak görüşlerini şefaata içerikli ayetler üzerinden eleştirmişlerdir.

1.2.4. Tövbe

Tövbe kelimesi, t-v-b fiil kökünden türemiş bir isimdir. Sözlükte geriye dönüş, pişmanlık duymak ve günahattan dönmek anlamındadır.⁵⁴ İla harfi cer'yle kullanıldığında bu fiil Allah'a dönme ve ona yönelme anlamlarına gelir.⁵⁵ Tövbenin hem ilâhi hem de beşeri iki yönü bulunmaktadır. Beşeri anlamda kullanıldığında kulun günahlarından pişman olup vazgeçmesini ifade eder.⁵⁶ İlâhi anlamda ise Allah'ın günahlarına pişman olan ve tövbe eden kullarının tövbesini kabul etmesi, onu uygun görme anlamındadır.⁵⁷

Râzî, tövbe lafzının hem kul hem de Allah için kullanıldığını özellikle belirtir. Kul için kullanıldığında kulun rabbine dönmesi anlamındadır. Çünkü günah işleyen kul rabbinden uzaklaşmıştır. Tövbe, günahıyla rabbinden uzaklaşan kimsenin rabbine tekrar dönmesini ifade eder. Bundan dolayı rabbine tövbe etti, ona döndü denilir. Tövbe lafzı Allah için kullanıldığında kullarına lutfu ve rahmetiyle dönmesi ve tövbelerini kabul etmesi anlaşılır. Şöyle misal verilir. Bir kimse efendisinin hizmetini terk etse efendisi ona olan ihsanını bıraktı denilir. Yine o kimse

⁵¹ Tirmizi, “Kıyame”, 11; İbni Mâce, “Zühd”, 26; Ahmed Bin Hanbel, 3/113.

⁵² Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 608.

⁵³ Kâdî Abdülcebâr, *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 173/174.

⁵⁴ Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Münzir, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ts), 1/454.

⁵⁵ Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 74.

⁵⁶ Hz. peygamber “pişmanlık tevbedir “buyurmuştur. İbn Mace, Sünen, Kitabu'z-Zühd, 4252.

⁵⁷ Ya'küb b. Muhammed el- Fîrûzâbâdî, *el-Ğâmûsü'l-muĥîĥ* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1986), 8/138.

efendisine hizmet etmeye geri dönse hizmetçi geri döndü efendisi de o kimseye tekrar lutuf ve ihsanda bulundu denilir.⁵⁸

Tövbenin niteliklerinden biri, kulun Allah'ın emrine itaat etmemesinden dolayı üzüntü ve keder hissetmesidir. Bu iki duygu pişmanlık belirtisidir, tövbeyle bir arada bulunması gerekir. Bir diğer nitelik ise önceden yapılan şeyin tekrar gerçekleşmemesini temenni etmektir. Bir başka ifadeyle bir fiilden pişman olmak o fiili tekrar işlemeyi istememeyi gerektirir. Yine kötü fiili işlemeye güç yetiren kimsenin o fiile dönmemeye azmetmesi gerekir. Örneğin hadım olanın zina fiilini terk etmeye, dilsiz kimsenin iftira atmayı terk etmeye azmetmesinin anlamı yoktur. Bu nedenle kötü fiile güç yetirebilen kimsenin fiilini terk etmeye azmetmesi gerekir.⁵⁹ Kısaca tövbe, bir kimsenin işlediği kötü fiilden rahatsızlık duyup pişman olması, o fiili terk etmesi ve bir daha yapmamaya kesin olarak karar vermesidir.⁶⁰

Ayette “*Tövbe eden, hallerini düzelten ve beyan edenler hariç. İşte ben onların tövbesini kabul ederim. Ben, tövbeleri çok kabul eden ve çok merhametli olanım.*”⁶¹ buyrulmuştur. Râzî ayette belirtilen samimi bir tövbenin gereklilik şartlarını birkaç maddede açıklamıştır: Birincisi, tövbe, bir kimsenin kötü fiilinden rahatsızlık duyup pişman olmasıdır. Örneğin kendisine emanette bulunulan ve emaneti sahibine geri vermeyen kimsenin, insanların kınamasından ve şahitliği düşürülmesinden çekinip kötü fiiline pişmanlık duyması tövbe sayılmaz. Aynı şekilde insanlar tarafından övülmek ya da hâkimin şahitliğini kabul etmesi niyetiyle emaneti sahibine verse ve üzerine vâcip olan her şeyi eda etse yine tövbe etmiş sayılmaz. Hulasa tövbenin ihlas şartı, işlenen fiildeki hatayı kabullenip pişmanlık duymaktır. İkincisi, tövbe edilen kötü fiilin düzeltilmesi gerekir. Örneğin bir kimsenin dini inancını zedeleyecek şüpheler ortaya atan kimsenin bu şüpheleri ortadan kaldırması gerekir. Üçüncüsü, Allah kullarına gizlemenin zıddı olan beyanı emretmiştir. Böylece ayette tövbe ile anlaşılan caiz olanı yapmak, caiz olmayandan kaçınmak kastedilmiştir.⁶²

Mu'tezile'nin tövbe düşüncesi, daha çok adalet prensiplerinin bir uzantısı olan aslah teorileriyle ilişkilidir.⁶³ Onlara göre Allah, kullarının menfaati gereği zararın giderilmesi için tövbeyi kabul eder. Bu sebeple tövbenin kabulünü aklen vâcip görmüşlerdir. Tövbeden sonra

⁵⁸ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 3/12.

⁵⁹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-İrşâd*, çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 325-326.

⁶⁰ Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir et-Tehânevî, *Keşşâfû Islâhât'i-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ahmed Lütfü Abduldebi (Kahire: Dâru Sâdir, 1963), 1/524.

⁶¹ Bakara 2/160.

⁶² Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 4/115-116.

⁶³ Salih Sabri Yavuz, "Tevbenin İtizali Yorumu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010a), 11.

cezalandırmanın zulüm olacağını söylemişlerdir. Ayrıca onlara göre tövbenin ertelenmemesi hemen gerçekleşmesi gerekir. Gerçekleşmediği takdirde günahkârın günahı kat kat artar.⁶⁴ Mu'tezile'ye göre bir günaha devam eden kimsenin başka bir günahı için ettiği tövbe geçerli değildir. Ebû Hâşim ve ona tabi olanlara göre kişi işlediği tüm günahları terk etmediği sürece tövbesi sahih olmaz. Mu'tezile ayette geçen "düzeltiniz"⁶⁵ ifadesinin umumi bir lafız olduğunu ve bazı günahlardan tövbe edip başka günahlarda ısrar eden kişinin tövbesinin kabul olmayacağını söyler. Onlara göre büyük günahlarının affı yalnızca tövbe ile olur. Tövbe dışında hiçbir yolla günahların bağışlanması mümkün değildir.⁶⁶

Râzî, Mu'tezile'nin bu görüşüne cevaben mutlak lafzın gerçekleşmesi için bir tek ferdin bulunmasının yeterli olacağını söyler. Ona göre bir günaha tövbe eden kimsenin mevcut başka günahlarının olması tövbesinin kabul olmasına engel değildir. Ehl-i Sünnet'e göre ayet, tövbenin kabulünün aklen vâcip olmadığını delildir. Çünkü Allah, ayette tövbeleri kabul etmeyi kendisinde bir övgü olarak zikretmiştir. Eğer tövbeleri kabul etmek zorunda olsaydı kendisinin övülmesi uygun olmazdı.⁶⁷ Ayette "*Ve o zâttır ki kullarından tövbeyi kabul eder ve günahları af eyler...*"⁶⁸ buyrulmuştur.

Ehl-i Sünnet'e göre tövbe etmek sem'î olarak vâciptir.⁶⁹ "*Allah'a topluca tövbe edin*"⁷⁰ "*Ey mü'minler! Allah'a tövbe-i nasûh ile tövbede bulunun.*"⁷¹ ayetlerini bu görüşlerine delil göstermişlerdir. Ehl-i Sünnet, tövbeyi günahların affedilme şartı olarak görmez. Onlara göre kulun bağışlanması Allah'ın dilemesiyledir. Ayette "*Göklerde ve yerde olanların hepsi Allah'ındır. Dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder. Allah, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*"⁷² buyrulmuştur. Tövbe etmek kula vâcip olsa da tövbenin kabulü Allah'a vâcip değildir. Şahit âleme bakıldığında tövbenin kabulünün zorunlu olmadığı anlaşılır. Örneğin bir kimse başka bir kimseye haksızlık yapsa, ona son derece düşmanlık beslese ve zarar verse sonrada o kimseden özür dilese haksızlığa uğrayan, haksızlık yapan kişinin özrünü aklen kabul etmek zorunda değildir. Dilerse o kimsenin özrünü kabul eder dilerse etmez.⁷³ Tövbenin kabulü Allah için zorunlu olsaydı dua etmenin ve ona yalvarmanın anlamı olmazdı. Tövbe eden kimse tövbenin

⁶⁴ Tefâtânî, *el-Mekâsîd*, 704.

⁶⁵ Bakara 2/160.

⁶⁶ Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl.*, 14/318.

⁶⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtîhu'l-Gayb*, 4/115-116.

⁶⁸ Şûrâ 42/25.

⁶⁹ Tefâtânî, *el-Mekâsîd*, 704.

⁷⁰ Nûr 24/31.

⁷¹ Tahrîm 66/8.

⁷² Âl-i İmrân 3/129.

⁷³ Cüveynî, *el-İrşâd*, 327.

gerekli şartları yerine getirir ve tövbesinin kabul edileceğini ümit eder. Allah dilerse keremiyle kullarını bağışlar.

Ehl-i Sünnet'in istihkak anlayışına göre kul her ne kadar günahkâr olsa da tövbe etmeden öldüğü takdirde Allah'ın lutfuyla bağışlanıp cennete girebilir. Mu'tezile bu görüşe hilaf ederek büyük günah sahibinin tövbe etmeden ölmesi halinde ebedi cehennemlik olacağını iddia eder. Tövbe, kulların günahlarının bağışlanması kapsamında tartışılan bir konu olduğundan ihbât ve istihkakla yakından ilgilidir.

1.2.5. İvaz

İvaz, sözlükte avz kökünden türemiş bir kelimedir. Bir şeyin bedeli, karşılığı gibi anlamlara gelir. Yine bir işin karşılığında ona denk gelen bedeli ödemek demektir.⁷⁴ Bu kelime hadis rivayetlerinde "mala karşılık verilecek bedel, dünyada yaşanan sıkıntı ve elemelere mukabil ahirette müminlere verilecek olan mükâfat" anlamında kullanılmıştır.⁷⁵ Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcebâr'a göre ivaz, bir zarar karşısında herhangi bir övgü ve yüceltme olmaksızın hak edilen fayda demektir.⁷⁶

Mu'tezile'ye göre kul Allah tarafından ya da başka bir kul tarafından eleme maruz bırakılabilir. Bu durumda hak etmediği ve iradesiyle tercih etmediği sıkıntı ve zorluklarla imtihan edilmiş olur. Elem fiil, kulun iradesi dışında gerçekleştiğinden kulun maslahatı açısından bu fiilin telafi edilmesi aslahtır. Mu'tezile, kul için aslah olanın yaratılmasını Allah'a gerekli gördüklerinden eleme karşılık ivazın verilmesinin de vâcip olduğunu düşünür. Bununla beraber, başka bir kulun elem vermesi durumunda Allah'ın babanın çocuğunun işlerini yürütmesi gibi kulun hakkı olan ivazı elem veren kimseden alıp hak sahibine tevdi edeceğini söylerler.⁷⁷

Mu'tezile'nin ivaz görüşleriyle düalist akımların ilâhi adaleti sorgulamalarına cevap verdiği söylenebilir. İyilik ve kötülüklerin aynı fâilden olmasının imkânsızlığı, elemnin salt kötü oluşu gibi görüşlerinden dolayı Seneviyye ve Ashab-ı Tenasüh Mu'tezile'nin eleştirilerinin merkezinde yer almıştır.⁷⁸ Mu'tezile, meseleyi savunmacı bir üslupla ele almış, ivaz kavramını

⁷⁴ Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el- Ferâhidî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzumî - İbrahim Samraî (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988), 255.

⁷⁵ İlyas Çelebi, "İvaz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 488.

Örneğin; *Kocası vefat eden ümmü seleme, Allaha sığınmış başına gelen musibete sabretmiş, Allaktan ona hayırlı bir eş vermesini dilemiş Allah da onu resulullah'a eş olmakla müşerref kılmıştır. Müslim*, 918.

⁷⁶ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 312.

⁷⁷ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 330.

⁷⁸ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 302.

tevhid ve ilâhi adalet görüşleriyle temellendirmeye çalışmıştır. Mu'tezile'ye göre Allah'ın fiilleri zâtı gereği hikmet ve iyilik taşımaktadır. Yaşanılan sıkıntı ve elemeler kötü gibi gözükse de hikmete binaen belirli bir amaç doğrultusunda yaratılmıştır. Bu nedenle onun elemi hak etmeyen bir kuluna sebepsiz yere elem vermesi, eleme mukabil bir faydaya (ivaza) bitişeceğinden kötü değildir. İvaz, elemi bedeli olması açısından kula verilen büyük faydadır. Allah elem fiiliyle faydanın yanında bir de ibreti hedefler. İbret sayesinde diğer mükellefler ders alır. Fakat hiç kimse başkası ibret alacak diye sakat kalmak, sıkıntı çekmek ve derin acılara maruz kalmak istemez. Bu nedenle Allah'ın adaleti gereği elem verdiği kuluna bedel olarak ivaz vermesinin zorunlu olduğunu düşünürler. Mu'tezile, Allah'ın eleme karşılık kuluna ivaz vermemesini zulüm olarak kabul ettiğinden Allah için muhal görmüştür. Mu'tezilî âlimlerin ivaz hususunda ulaşmak istedikleri asıl nokta, Allah'ın elem fiilinin kötülük barındırmadığı aksine hasen olduğu ve ivazın ilâhi adaletle çelişmediği düşüncesidir.⁷⁹

Mu'tezile sevap ve cezanın iradî fiiller sonucunda hak edilen ahlâki değerler olduğunu düşünür. Onlara göre ivaz, iradî fiillerin dışında eleme mukabil elde edildiğinden sevap ve cezadan ayrılır. İradî bir fiil sonucu salih amelin karşılığında kazanılmadığından övgü ve yüceltme bulunmadan hak edilen faydadır. Bu yönüyle sevaptan ayrılır.⁸⁰ Yine iradî bir fiil sonucu kötü amelin karşılığı olmadığından yergi ve kınanma da içermez. Bu bakımdan da cezadan ayrılır. Kâdî'ye göre ivaz, Allah'ın kuluna olan adaleti gereği elem fiilin karşılığında hak edilen bir fayda olarak tevdi edilir.⁸¹

Ehl-i sünnet'e göre, Allah'ın kullarına verdiği elemeler onun kudreti dâhilindedir. O ister insan ister çocuk isterse de hayvan olsun yarattığı tüm mahlûkatına elem verebilir. Bu elemelere mukabil fayda vermek zorunda değildir. O hiçbir fiilinde mecbur değildir. Onun için bir şeylerin vâcip olduğunu söylemek iradesini ve kudretini sınırlamak anlamına gelir. Aciz bir varlığın Allah'ın iradesi ve kudretini ilgilendiren bir alan hakkında konuşması ayrıca hüküm vermesi mümkün değildir.⁸²

Mâtürîdîler'e göre Allah hâkimdir ve her fiili hikmet dâhilindedir. Elem vermesi de bir hikmeti içerdiğinden zulüm değildir. Eş'arîler Mu'tezile'nin, elemi karşılığında ivaz verilmemesinin zulüm olacağı görüşüne ihtilâfla, Allah'ın elem verebileceğini ve bunun

⁷⁹ Mahsum AYTEPE, "Kelâmcıların Problemleri Ele Alışında 'Çevre' Unsurlarının Etkisi: "Elem Problemi Örneği", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014), 365.

⁸⁰ Berna TAŞER, *Kâdî Abdulcebbar'da İvaz Teorisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 18.

⁸¹ TAŞER, *Kâdî Abdulcebbar'da İvaz Teorisi*, 32.

⁸² Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, çev. Kılıçarslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil (İstanbul: İz yayıncılık, 2019b), 129.

karşılığında herhangi bir telafide bulunmasının zorunlu olmayacağını söylerler. Onlara göre Allah, kâdir-i mutlak olandır mülkünün tek ve yek sahibidir ve mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunabilir. Dolayısıyla Allah'ın sahibi olduğu mahlûkatına elem vermesinin zulüm olmayacağını ve Allah'ın kullarına zulmetmeyeceğini söylerler.⁸³ İmam Gazzali, (ö.505-1111) Allah'ın kullarına zulmetmeyeceğini şu şekilde açıklar; “Nasıl ki duvardan gaflet, rüzgârdan da abes olumsuzlanıyorsa, zulüm de Allah'tan salt bir olumsuzlamayla nefyedilmiştir. Zulüm, bir başkasının mülküne rızasız müdahil olma ihtimali bulunan kimseler için düşünülebilir. Allah için bu düşünülemez. Ya da zulmetmek fiili, bulunduğu hali, bir başka kimsenin haline zıt olan kimse için düşünülebilir. İnsan, dinin emirlerine itaatkâr olduğu müddetçe, fiilleriyle kendi mülkünde zulmetmesi düşünülemez. Zalim olarak addedilmesi bu durumda vâki olabilir. Bir başkasının mülkü dâhilinde tasarrufta bulunması düşünülemeyen bir kimsenin, yine bir başkasının emri altında bulunması da düşünülemez. Bu durumda zulüm, kendisinin değil, onu doğrulayan şeyin ortadan kalkmasıyla ondan nefyedilmiştir.”⁸⁴

Mu'tezile, istihkak görüşlerini ilâhi adalet bağlamında ele aldığından ivazı da adalet prensipleriyle temellendirmiştir. Buna göre Allah adaletiyle iyiliklere karşılık mükâfat kötülöklere karşılık ceza verendir. Adaleti gereği iradesi dışında eleme maruz kalan kimselere bedel olarak ivaz vermesi gerekir. İvaz Mu'tezile'nin mükâfat ve cezanın dışında kabul ettiği faydaya yönelik bir başka istihkak halidir. Allah'ın adaletini konu aldığından ihbât ve istihkak konusuyla ilgilidir.

1.2.6. Tekfir

Tekfir kelimesi küfr mastarından türemiştir. Küfür bir şeyi örtmek, gizlemek anlamındadır.⁸⁵ Gece insanları ve tüm âlemi karanlığıyla gizlediğinden kâfir olarak isimlendirilmiş, çiftçi tohumları toprağa gömerek onları gizlediğinden kâfir ismini almıştır.⁸⁶ Yine bu kelime sözlükte, imanın zıddı olan inkâr ve şükürün zıddı olan nankörlük anlamlarına da gelmektedir.⁸⁷ Kelâmi terminolojide tekfirden maksat, mümin olarak bilinen kimse hakkında kâfir hükmünün verilmesidir.⁸⁸ İsfahânî'ye göre kâfir, Allah'ın vahdaniyetini, peygamberlik müessesesini, şeriatten herhangi bir şeyi yahut hepsini birden inkâr edendir.⁸⁹

⁸³ Fussilet 41/46.

⁸⁴ Gazzâlî et-Tûsî Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el, *İtikadda Orta Yol (El İktisad fil İtikad)*, s.nşr. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 153.

⁸⁵ el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 854.

⁸⁶ el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 854.

⁸⁷ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 4/38.

⁸⁸ Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 335.

⁸⁹ el, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 855.

Mu'tezile'ye göre tekfirden maksat; mükellefin küçük günahlarının pişmanlık ya da sonradan işlediği salih amellerinin varlığıyla bağışlanmasıdır.⁹⁰ Kâdî Abdülcebbar'a göre büyük günahların düşmesi ancak tövbe yoluyla olur. Tekfire konu olan günahlar ise küçük günahlardır.

Ehl-i Sünnet'e göre tekfir, tövbe etsin veya etmesin müminin günahlarının sevapları karşısında düşürülmesidir. Onlar, Mu'tezile gibi büyük küçük-günah ayrımı yapmadan şirk ve küfür dışındaki tüm günahların, affedilebileceğini düşünürler. Tekfir kulların iyi ve kötü amelleriyle ilgili olduğundan ihbât ve istihkakla doğrudan alakalıdır.

1.2.7. Tefaddül / Lutuf

İhbât ve istihkak meselesiyle yakından ilgili olan bir diğer kavram tefaddüldür. Bu kavram daha çok Mu'tezile taraftarlarınca kullanılmıştır. Ehl-i Sünnet cenahında ise daha çok lutuf kelimesiyle karşılanmıştır. Kâdî Abdülcebbar tefaddül kavramını şöyle tanımlar; "Allah'ın kendisi için zorunlu olmaksızın salt iyilik gayesiyle kullarına faydada bulunmasıdır." Buna göre Allah'ın nimetlendirme, ihsan etme gibi gaye ve hikmeti barındıran tüm fiilleri tefaddül kapsamında değerlendirilmiştir.⁹¹ Mu'tezile, Allah'ın kullarını tefaddülen yarattığını düşünür. Onların düşüncesinde Allah, kullarına lutfettiğinden şükürü, övgüyü ve ibadet edilmeyi hak edendir. O, hiçbir mahlûkatını yaratmak zorunda değildir. Eğer yaratmak zorunda olsaydı bunu terk etmesi kötü bir fiil olurdu. Çünkü vâcibin terk edilmesi kötüdür.⁹²

Mu'tezile'ye göre ilâhi fiillerin en önemli özelliği fayda ve hikmet içermesidir. Onlar, Allah'ın kâbih olanı yaratmayacağını sadece iyi olanın yaratıcısı olduğunu savunurlar.⁹³ Onlara göre tefaddül, karşılıksız fayda barındırdığından hasen fiildir. Buna göre salt fayda barındıran, hikmet içeren fiillerin Allah'ın adalet sıfatıyla ilgili olduğunu söylerler. Tefaddülen yaratmak ve teklif gibi fiillerin adalet ve insafı zorunlu kıldığını iddia etmişlerdir. Mu'tezili düşüncede insaf, adaletin her bir yaratılmış için ahlâki ve geçerli olmasını ifade eder. Mu'tezile tasavvurunda Allah, yarattığı her şeyde faydayı amaçladığından kullarına adaletle hükmetmiştir. Bu nedenle kulların fiillerinde özgür olması da Allah'ın adaletiyle ilgilidir.

⁹⁰ Havarizmî, *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*, 489.

⁹¹ İbn Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, thk. J.J. Houben (Beyrut: eş-Şerîketu'l-Mısriyye, 1965), 1/243.

⁹² Hüseyin Maraz, "İstihkak Teorisi (Hak Etmenin Gerekliliği)", *Metafizik*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 3/1521.

⁹³ "Hayır, senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin. Âl-i İmrân 3/26.

Mu'tezile, kulların iradesiyle işlediği iyi ve kötü fiillere karşılık mükâfat ya da cezayı hak etmesi gerektiğini savunur. Zira kulun tercih etmediği bir fiilin sonucuna katlanması Allah'ın adaletiyle çelişir. Kötülük yapana mükâfat verilmesi ya da iyilik yapanın cezalandırılması adil değildir. Bu bakımdan hak edilen sevap ve cezanın tevdi edilmesi de Allah'ın adaletiyle gerçekleşir. Allah kullarını tefaddülen yarattığından adaletiyle hükmedendir.⁹⁴

Ehl-i Sünnet tefaddül kavramının yerine aynı anlamı karşılayan lutuf kavramını kullanmıştır. Lutuf, Allah'ın iman eden kullarına ihsanda bulunması, onları inkâra götürecek her türlü fiilden uzaklaşmasını kolaylaştıran ilâhi fiil olarak tanımlanmıştır.⁹⁵ Allah merhameti gereği kullarına lutufkârdır. Bu fiili kendisine zorunlu olmayıp herhangi bir gaye taşımaksızın dilediği kimseler için gerçekleşebilir. Yaratması, nimetlendirmesi, kullarını muhatap alması, kullarını faydalandırmaya dair yarattığı her bir fiili lutfuydur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi istihkakın kulların eylemlerinin neticesinde olmadığını, bilakis Allah'ın kullarına olan lutfuyla gerçekleşeceğini savunmuşlardır. Bu bağlamda tefaddül ve lutuf ihbât ve istihkakla alakalı olan kavramlardır.

1.2.7. İhbât Ve İstihkakın Bir Neticesi Olarak Mükâfat Ve Ceza

Mükâfat, mümin ve itaatkâr kullara salih amellerine karşılık verilecek olan faydadır. Bu fayda sevap terimiyle karşılır. İkâb ise kulların kötü fiillerine karşılık verilecek olan ceza anlamındadır. Mümin günahları ve itaatsizlikleri sonucu, kâfir ise küfrü ve kötülükleri sonucu bu karşılığı hak eder. Sevap ve ikâb amellere karşılık hak edilen değerleri ifade ettiğinden ihbât ve istihkakla doğrudan ilişkili kavramlardır. Kelam literatüründe amellerin karşılığı olarak mükâfat ve ceza yerine daha çok sevap ve ikâb kavramları kullanılmıştır. Biz de mükâfat ve cezanın ihbât ve istihkakla olan münasebetini bu iki kavram üzerinden temellendirmeye çalıştık.

1.2.7.1. Sevap

Sevap, sözcük anlamıyla giden bir şeyin geri dönmesi,⁹⁶ bir nesnenin değişikliğe uğramadan ilk halini alması, gerçekleşmesi beklenen duruma dönüşmesi gibi anlamlara gelen

⁹⁴ Maraz, "İstihkak Teorisi (Hak Etmenin Gerekliliği)", 3/1523.

⁹⁵ İlyas Çelebi, "Lutuf", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 27/239.

⁹⁶ el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, 209.

s-v-b kökünden türemiştir.⁹⁷ Sevap hem iyi hem de kötü amellerin karşılığında verilecek olan şey anlamındadır.⁹⁸ Kelimenin çoğulu esvâb ya da siyâb şeklinde gelir. Sevap kelimesinin Arap lügatında birçok mecazi anlamı vardır. Bu kelime eşinden ayrılan yahut eşi ölen dul kadının tekrar ailesine dönmesi,⁹⁹ havuz ya da kuyunun suyu boşaldıktan sonra tekrar suyun dolması, hasta kişinin iyileşip sağlığına kavuşması gibi anlamlarda da kullanılmıştır.¹⁰⁰ Dini bir terim olarak sevap, kişiye itaat ve ibadetlerine karşılık verilen ilâhi mükâfat anlamındadır.¹⁰¹ Bazen hoşlanılan bazen de hoşlanılmayan şeyler hakkında kullanılmıştır. Ceza, kötülüklerin karşılığında verildiği için sevap kelimesiyle de ifade edilmiştir. Yaygın kullanımı daha çok iyiliklerin karşılığında verilen mükâfat anlamındadır.¹⁰² Cürcânî (ö.816/1413) ve Tehânevî'ye göre (ö. 1158/1745) sevap, insan doğasına uygun, varlığıyla Allah'ın rahmet ve mağfiretini, Hz. peygamberin şefaatinin kazanmaya vesile olan şeydir.¹⁰³

Kur'ân'da sevap, daha çok yapılan amellerin mükâfatı olarak verilen ödül anlamında kullanıldığı görülmektedir. Râzî, Kurânî sevabı "her tür zarardan uzak, büyük ve devamlı menfaat" şeklinde açıklamıştır. Buna göre sevap ikâbın zıttıdır demek mümkündür. Bir başka deyişle yapılan iyi amelin boşa çıkarılmaması, iyi amellerin karşılığı olan mükâfatın zayi edilmemesidir.¹⁰⁴ Sevap ve ikâb aynı anda hak edilemeyeceğinden, mümin günahı sebebiyle önce cezalandırılacak sonra da hak ettiği mükâfat verilecektir. Dolayısıyla sevap kelimesiyle anlaşılan müminin salih amellerine karşılık mükafatlandırılacağı, salih amellerinin boşa çıkmayacağı ve günahlarının bağışlanacağıdır. Bu bağlamda sevap, kulun fiilini konu edindiğinden ihbât ve istihkakla ilişkilidir.

1.2.7.2. İkâb

İkâb kelime anlamıyla bir şeyin ardından gelmek, onun yerini almak anlamına gelen a-k-b kökünden türemiştir. Dini bir kavram olarak da işlenen kötü fiillerin karşılığında verilecek olan ceza anlamındadır.¹⁰⁵ Çoğulu a'kab şeklinde gelir. Terim anlamı ise kâfirlere ve ilahi

⁹⁷ Râğıb el-İsfehânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, Fedakar Kızmaz (ed.), çev. Mustafa Yıldız (İstanbul: Çıra Yayınları, 2020), 199.

⁹⁸ Zilzâl 99/7.

⁹⁹ el-İsfehânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, 200.

¹⁰⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-'Arab*, 2/104.

¹⁰¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-'Arab*, 2/389.

¹⁰² Hasan Kurt, "İslam İnançına Göre Sevap Kavramı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 192.

¹⁰³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 72. Tehânevî, *Keşşâfü İslâhât'i-fünûn ve'l-ulûm*, 453.

¹⁰⁴ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 7/312.

¹⁰⁵ İlyas Üzümlü, "İkâb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/13.

emirlere itaat etmeyenlere dünyada ve ahirette verilecek olan ceza anlamındadır. Kelime kökü itibariyle birçok anlamda kullanılmaktadır. Bir hadisi şerifte “*Ateşte yanacak olan topukların vay haline*” şeklinde ayağın arkası olan topuk anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁶ A-k-b kelimesi istiare yoluyla bir kimsenin ardından gelen çocuk ve torun anlamına da gelmektedir.¹⁰⁷ Bir ayette “*İbrahim, Allah’tan başkasına kulluk etmemeyi, belki buna yönelirler diye kendinden sonrakiler arasında da temel bir ilke haline getirdi.*”¹⁰⁸ buyrulmuştur. ‘Akibihi’ ifadesiyle kastedilen İbrahim soyundan gelen kimselerdir.

İkâb kelimesi, mükâfat anlamına gelen sevap ve ecir kelimeleriyle zıt anlamlıdır. İkâb, ukûbe ve muâkibe kelimeleri özellikle azap manasında kullanılmıştır.¹⁰⁹ Ayette, “*Hepsi peygamberleri yalanladılar. Bu yüzden azabımı hak ettiler.*”¹¹⁰ şeklinde geçmektedir. Hadislerde ise ilâhi azap ve cezalandırma şeklinde geçer.¹¹¹ Hz. peygamber, kötü rüya gören kimseye uyandığında Allah’ın gazabından ve ikâbından, insanların şerrinden ve şeytanın kışkırtmalarından Allah’a sığınmasını tavsiye etmiştir.¹¹² Ayetlerde ikâbın peygamberlere karşı gelip davetini engellemeye çalışanlara,¹¹³ kendilerine gelen ayetleri tahrif etmeye çalışanlara,¹¹⁴ Allah’ın koyduğu kurallara, haram aya, kurbanı, Kâbe’ye saygısızlık yapanlara, günah işlemekte yardımlaşan ve ısrar eden kimselere¹¹⁵ yönelik olduğu belirtilmiştir.

İkab, emre ya da nehye muhalif davranışın sonucunda mükellefin faydadan mahrum bırakılması ya da kötü bir azapla cezalandırılmasıdır. Bu bağlamda ikab, davranışı konu aldığından ihbât ve istihkakla doğrudan ilişkilidir denilebilir. Hatta Mu’tezilî düşüncede hak edilen ikab ihbâtın sebebi, istihkakın ise bir sonucu olduğu söylenebilir. Meseleyi iman odaklı değerlendirenler iman etmeyenlerin cennetten mahrum bırakılması ve cehennemde ebedi bir azapla cezalandırılacağı sonucuna ulaşmışlardır. Fakat mesele amel odaklı incelendiğinde Mu’tezile’ye göre hak edilen ceza, sevapların düşürülmesi ve ebedi azabın sebebi konumundayken Ehl-i Sünnet’e göre ikab, Allah’ın hakkı olmakla birlikte, dilemesiyle gerçekleştireceği bir sonuca işaret eder.

¹⁰⁶ el-İsfehânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, 672.

¹⁰⁷ el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-‘Ayn*, 3/193.

¹⁰⁸ Zuhruf 43/28.

¹⁰⁹ el-İsfehânî, *Müfredât Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, 673.

¹¹⁰ Sâd 38/14.

¹¹¹ Üzüm, “İkâb”, 22/14.

¹¹² Tirmizi, “Da’avat”, 93; Nesai “İstiaze”, 62.

¹¹³ Râd 13/32.

¹¹⁴ Bakara 2/211.

¹¹⁵ Mâide 5/2.

1.2.7.2.1. Mu'tezile'ye göre Sevap ve ikâb

Mu'tezile ekolü, sevap kavramını va'd ve va'id ilkeleri çerçevesinde ele almıştır. Mu'tezileye göre salih amelleri olan kimseler Allah'ın va'd'i üzerine mükâfatlandırılacaktır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre kullar üç şekilde faydalandırılır. Birincisi Allah'ın iradesiyle hiçbir hak edilme olmaksızın kullarını faydalandırmasıdır. Bu lutuftur. İkincisi, herhangi bir övgüyle bitişmeden hak edilen faydadır. Bu ivazdır. Üçüncüsü, kulun iyi amelinin sonucunda hak ettiği ve övgüyle bitişen faydadır. Bu da sevaptır. İvaz, mükellef olan ve olmayan her canlıya verilebilirken; sevap sadece mükellefin hak ettiği faydadır.¹¹⁶

Mu'tezile'ye göre sevabın kazanılmasının bazı şartları vardır. Bunlardan ilki mükellef olmaktır. İkincisi, sevabın hak edilerek elde edilmesidir. Üçüncüsü ise fiilin yüceltme ve tazim gibi değerlerle bitişmesidir. Yani sevap, mükellef kulun kendi iradi fiilinin ahlâki sonucudur denilebilir. İyi bir amelde övgü ve yüceltme bulunur, bu amele karşılık mükâfat olarak sevap verilir. Bu şartlar sevabı ivaz ve lutuftan ayırır.

Mu'tezile ekolü, sevabın dünyada mı yoksa âhirette mi verileceği hususunda hem kendi aralarında hem de Ehl-i sünnet'e ihtilaf halindedir. Bazı Mu'tezilî âlimlere göre sevap dünyada verilebilir. Onlar müminlere dünyada verilen rıza ve dostluk gibi güzelliklerin sevap olduğunu söylerler. Nazzâm'a (ö.231/845) göre, sevap ahirete özgü bir nimettir. Ona göre, dünyada müminlere verilen dostluk ve sevgi gibi güzel duygular sevap değildir. Çünkü Allah, kullarının imanlarının artması ve şükretmeleri için bu ihsanı vermiştir.¹¹⁷ Mu'tezile'de kabul gören hâkim görüşü ve meşhur imamların kanaatlerine göre sevap, Allah'ın kullarına vadettiği ve ahirette vereceği bir neticedir. Onlar Allah'ın vadettiği sevabı kullarına tevdi etmekten vazgeçmeyeceğini savunur. Hatta bu görüşlerinde biraz daha ileri giderek Allah'ın va'd'i olan sevabı, hak eden kullarına vermesinin vâcip olduğunu söylerler.¹¹⁸ Mu'tezile'ye göre sevabın vâcip olması kulları istenen fiile teşvik etmek içindir.¹¹⁹ Mükellefin, emredilen teklifi emek ve meşakkatle yaptığından bunun sonucunda övgü ve mükâfatı hak edeceğini söylerler. Şayet fiilde emek ve meşakkat yoksa o fiilin övülmesinin ve mükâfatın kazanılmasının mümkün olmadığını düşünürler. Yine hak edene sevap vermek vâcip olmasa, sevabı hak etmenin caiz olmayacağını söylerler.¹²⁰ Kısaca Mu'tezile'nin sevapla ilgili görüşü şöyledir; Sevap mükellef

¹¹⁶ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 11/410.

¹¹⁷ Ebu'l-Hasan el- Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 388.

¹¹⁸ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 11/85, 218. Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 2/502.

¹¹⁹ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 14/54.

¹²⁰ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 14/179.

olan kimsenin elde edeceği faydadır. Kulun Allah'ı tazim ve yüceltme yoluyla işlediği iyi ameline mukabil hak ettiği menfaattir. Allah, şartları gerçekleşen ve hak edilen menfaati kuluna muhakkak verir, bu ona vâciptir. Mu'tezilede hâkim olan görüş sevabın ahirette gerçekleşeceği'dir.

Kâdî Abdülcebâr' a göre ikâb yerginin bitiştigi hak edilen zarardır. Ona göre mükâfat insanın hakkı, ceza ise Allah'ın hakkıdır. Ceza, kendisinde aşağılama ve küçümsemenin bulunduğu hak edilen zarardır. Fayda gayesiyle sunulan tekliften yararlanmama sonucunda kazanılan fayda ya da menfaat barındırmayan hasen değerdir. Hak edilenin verilmesi nedeniyle hasendir. Allah'tan hiçbir kötü fiil sadır olmayacağından ceza iyi olan zarardır. Kâdî Abdülcebâr cezanın iyi bir değer olduğunu temellendirmeye çalışmıştır. Ona göre teklifi inkâr ya da terk eden, kötülük işleyen kimseyi kınamak her ne kadar fayda sağlamayıp üzüntü verse de hak edildiğinden iyidir. Hak edilme illetinden dolayı ceza gereklidir.¹²¹ Nâtık-Bilhakk'a göre ceza sonsuz bir eylemdir. Kınamanın ceza ile sürekli birlikteliği buna delildir. Kulun cezayı hak etme sebebi, kötü amellerine tövbe etme imkânına sahipken tövbe etmemesidir. Örneğin katilin fiili tövbe etmediği sürece kıyamete kadar kötüdür.¹²²

1.2.7.2.2. Ehl-i Sünnet'e Göre Sevap ve İkâb

Selefe göre sevap, kulların salih amellerine göre Allah'ın yarattığı fiilidir. Sevap salih amel sahiplerinin kesin bir kararla elde edecekleri bir hak değildir. Bir başka deyişle, Allah salih amel sahiplerine sevap vermek mecburiyetinde değildir. Kulların amellerine göre mükâfat ya da cezayı hak etmesi Allah'ın dilemesiyledir.¹²³ Sevap ve ceza dünyada da verilebilir. Hemen verilmesi ya da âhirete ertelenmesi zorunlu değildir. Kulların rızıklarının artırması iyi ve güzel şeylerle nimetlendirilmesi dünyada verilen sevaba, yine başa gelen sıkıntılar maddi ve manevi yaşanan güçlükler dünyada verilen cezaya örnek gösterilmiştir.

Sahabeden İbn Abbas'a göre (ö.68/687-88) Allah, mümin-kâfir ayırt etmeksizin kıyamet günü iyilik ve kötülüklerin karşılığını verecektir. Mümin, iyi ve kötü amellerinin karşılığını görecektir. İyi amelleri kabul edilecek kötü amelleri bağışlanacaktır. Kâfirin ise iyi

¹²¹ Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl.*, 10/90. Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 2/175.

¹²² Koloğlu, "Sıfat Teorileri", 2/264.

¹²³ Ebu'l-Hasan el- Eş'arî, *Makâlâü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019a), 414.

amelleri boşa çıkacak kötü amelleriyle de azabı hak edecektir.¹²⁴ Seleften Muhammed b. Kâ'b'a (ö.108/72) göre, kâfir dünyada malı, ailesi ve çocuklarıyla sevabını görür. O kimsenin Allah nezdinde hayrı yoktur. Mümin ise dünyada malıyla ailesiyle ve çocuklarıyla cezasını görür. O kimse için Allah nezdinde şer yoktur. Buna göre sevap hem dünyada hem de ahirette verilen bir faydadır.¹²⁵

Eş'arîler, Allah'ın salih amel sahiplerine mükâfat vermesinin kendisine zorunlu olmadığını söyler. Allah'ın mükâfat vermesinin onun lutuf ve keremiyle ceza vermesinin ise adaletiyle gerçekleşeceğini düşünürler. Eş'arîler'e göre ibadet sevabın, kötü fiil de cezanın illeti değildir. Onlar bir şeyin vâcip kılınışının nakille olacağını söylerler. Onlara göre hüsn-kubuh, sevap ve ceza gibi şeyler akılla değil, nakille belirlenir ve Allah'ın kulu için gerekli görüp emrettiği şeyler kula vâcip olur. Bu nedenle Allah'ın hiçbir fiilinde mecbur olmadığını ve ona herhangi bir yükümlülük yüklenemeyeceğini savunurlar.¹²⁶

Eş'arîler'e göre sevap ve cezanın hükmü habere dayanır.¹²⁷ Kâfir iman etmeden öldüğü müddetçe ebedi cehennemliktir. Aynı şekilde mümin imanı ile öldüğü takdirde ebedi sevabı hak eder. Matürîdîler de Eş'arîler gibi sevap ve cezanın Allah için zorunlu olmadığını, Allah'ın kullarını fazlıyla mükâfatlandırıp adaletiyle de cezalandıracağını düşünürler. Allah dilerse lutfuyla mükâfatları kat kat artırabilir. En'âm suresinde "*Kim Allah'ın huzuruna bir iyilikle gelirse ona on katı vardır. Kimde kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır.*"¹²⁸ şeklinde zikredilmiştir. Ayette günahkârların hak edilen ölçüde cezalandırılacağı, salih amel sahiplerinin ise Allah'ın lutfuyla on katı mükâfatlandırılacağı bildirilmiştir. Ahirette verilecek olan tüm mükâfatlar ilahi lütfun birer tecellisidir.¹²⁹ İmam Matürîdî'ye göre kullar sevap ya da cezayı iradi fiilleriyle kesb ederler. Sevaplara karşılık mükâfat, günahlara karşılık ceza hak edilir. Mükâfat ve cezaya ulaştıran fiiller kula aittir.¹³⁰ Fakat Matürîdîler de Eş'arîler gibi ameli, sevap ve cezanın illeti olarak görmez. Şayet amel, sevap ve cezanın illeti olarak kabul edilse o zaman Allah'ın lütfü göz ardı edilmiş olur. Oysa Allah, itaat ve ibadetlere karşılık sevap, isyan ve kötü amellere karşılık ceza vereceğini vadetmiştir fakat kendisine zorunlu bir görev olarak addetmemiştir: O, dilediği takdirde beklenen karşılığın zıddıyla kullarına mukabelede bulunabilir.

¹²⁴ Kurt, "İslam İncasına Göre Sevap Kavramı", 203.

¹²⁵ Kurt, "İslam İncasına Göre Sevap Kavramı", 203-204.

¹²⁶ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 101-102.

¹²⁷ İbn Furek, *Mücerred Mâlâti'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gımarêt (Beyrut: Daru'l-İlm, 1987), 99.

¹²⁸ En'âm 6/160.

¹²⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 101.

¹³⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 226.

İmam Pezdevi (ö.493/1100) Matüridiyye ekolünün görüşünü şöyle açıklar: “Mezhebimize göre Allah’a hiçbir fiili vâcip değildir. Bir şeyin vâcipliği hükümlerle olur. Allah’a hükmedecek ve bu hükmüne karşılık sevap ya da ceza verecek bir kimsenin olması imkânsız olduğundan onun için zorunlu bir fiilden söz edilemez. Allah, kullarını irade ve dilemesiyle mükâfatlandırır ya da cezalandırır ve bu fiillerinde mecbur değildir. Allah’ın kullarına va’d’i olan mükâfattan cayması düşünülemez. O, vadettiği gibi kullarını rızıklandırır. Allah’ın va’d’inden caymaması bir zorunluluk olmayıp gerçekleştirmeye söz verdiği şeyi kullarının menfaati için merhamet ve lütfuyla gerçekleştirmesidir.¹³¹ Kâfire ilahi azabın ebedi oluşu küfrüne denk bir ceza olmasındandır. Hikmet, kâfirin cezalandırılmasının gerekliliğindedir.¹³² Bu durum Allah’ın lütuf ve fazlıyla çelişmez. Çünkü kâfir küfründe karar kılıp Allah’a karşı gelmiş, hayır ve iyilik vasfını kazanamamıştır. Bu nedenle ahirette Allah’ın merhametine nail olması beklenmez.

1.3.Vücûb Alellah

Vücûb sözlükte, Allah’a bazı fiillerini gerçekleştirmesinin zorunlu olması anlamındadır.¹³³ Kelam terminolojisinde ise yapıldığında övgü terk edildiğinde yergi hak edilen fiil kastedilir. Vücûb alellah şeklinde kavramsallaşan bu terim, Allah’a kulları için faydalı ve gerekli olanı yaratmasının vâcip olmasını ifade eder. Bu terim için Mu’tezilî düşüncenin ürünü olan adalet ilkesinin devamı olduğu söylenebilir. Mu’tezile’ye göre Allah kullarını faydalandırma amacıyla yaratmış ve birtakım sorumluluklarla muhatap kılmıştır. Onlar kulların kendi tercihleri doğrultusunda yaratılmadıklarından hareketle, Allah’ın kulları için her türlü faydayı, iyiyi yaratmasının ahlâki açıdan gerekli olduğunu iddia ederler. Bu durumu da Allah’ın adaletiyle ilişkilendirmişlerdir. Onlara göre Allah’ın, kendisine vâcip olanı terk etmesi ve kötü olanı tercih etmesi caiz değildir. Onun her bir fiili iyidir/hasendir.¹³⁴ Kısacası vücûb alellah kavramı Mu’tezilenin etkisiyle kelam literatürüne dahil edilmiş bir kavramdır demek mümkündür.

¹³¹ Pezdevî Sadrü’l-İslâm Ebü’l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-, *Pezdevî’nin Kelâmî Görüşleri*, çev. Selim ÖZARSLAN (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 131.

¹³² Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 647.

¹³³ Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 368. Salih Sabri Yavuz, "Vücûb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2010b), 43/136.

¹³⁴ Ebü’l-Hasen Kâdî’l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 8. Ebü’l-Hüseyn Abdurrahim b. M. b. Osman el-Hayyât, *el-İntisâr*, çev. Yüksel Macit (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 118. Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi’t-tevhîd ve’l-’adl.*, 6/3. Kadı Abdülcebâr, *Dinin Temel İlkeleri*, çev. Hulusi Arslan (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 80.

1.3.1. Mu'tezileye Göre Vücûb Alellah

Mu'tezile, vücûb alellah görüşlerini hüsün ve kubuh teorileriyle temellendirmiştir. Vâcip ifadesinin fiile ait ahlâki bir değer olduğunu, fiilin iyi ya da kötü olmasının failine göre değişiklik göstermeyeceğini düşünürler.¹³⁵ Buna göre Allah da dâhil olmak üzere her failin fiilinde iyiye ve vâcibe uygun hareket etmesi gerektiğini söylerler. Onlara göre Allah için vâcibin gerçekleşmemesi gibi bir durum söz konusu değildir. Allah'ın kendisine gerekli olan fiilini terk etmesi de caiz değildir. Buna karşılık, âcip olan fiilin yapılmadığında zemmi hak etme durumu varsayım olup Allah için geçerli değildir.¹³⁶

Mu'tezili düşünür Nazzâm'a göre Allah, kulları için en uygun ve adaletli olanı tercih eder.¹³⁷ Mu'tezile'nin vücûb alellah görüşlerinin, tevhid ve ilâhi adalet ilkeleri gereği Allah'ı her tür kötü fiilden tenzih etme gayesi olduğu söylenebilir. Bu teoriyle birlikte vâcip teriminden hem iyi hem de zorunlu fiiller anlaşılır.¹³⁸ Mu'tezileyi bu türden bir düşünceye sevk eden en önemli amil hiç kuşkusuz konjektürel realite olmuştur. Birinci asırda bazı Emevî halifeleri yaptıkları hataları fatalist bir tavır sergileyerek Allah'a isnat etmişlerdir. Onların bu cebri tutumu, İslam âlimleri arasında Allah'ın adalet sıfatı hakkındaki tartışmaları beraberinde getirmiştir.¹³⁹ Tartışmaların akabinde ef'âl-i ibâd ve kader meselesi gündeme gelmiştir. Mu'tezile, kelâm ilminin gelişim safhasında olduğu bu dönemde karşılaştıkları iki soruna çözüm bulma gayesiyle vücûb alellah teorilerini geliştirdikleri söylenebilir. Birincisi; dış minvaller tarafından nübüvvete ve buna bağlı olarak İslam dinine yapılan eleştiri ve suçlamaların gündeme gelmesiyle olmuştur. Mu'tezile, Allah'ın kullarını teklife tâbi tutması, din ve peygamber göndermesi gibi kula fayda amacı taşıyan bu fiilleri akıl ve mantık ilkeleriyle savunmuştur. Allah kullarını neden yarattı? Niçin teklifle sorumlu tuttu? Peygamber ve şeriat gönderme gayesi neydi? Kulların eylemlerinin karşılığında mükâfat ve ceza nasıl tevdi edilecek? gibi hem din hem de ahlâk alanını ilgilendiren bu tür sorulara cevap vermeye çalışmışlardır. İkinci olarak Cebriyye'nin Allah'ı adaletsiz bir tavır içerisine sokan fatalist kader düşüncesi çürütülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Mu'tezile, vücûb alellah görüşleriyle ilâhi

¹³⁵ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl.*, 14/130. Mahmut Ay, "Kelam'da Adalet, Kudret ve Hikmet Bağlamında Tanrı Tasavvurları ", *Eskiye ni dergisi* 31 (2015), 33.

¹³⁶ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl.*, 14/186. Havarizmî, *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*, 398.

¹³⁷ Macid Haddûrî, *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1981), 63.

¹³⁸ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl.*, 14/40.

¹³⁹ Hulusi Arslan, "Vucûb Alellah Teorisi", *Metafizik*, ed. Ömer Türker (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 3/1241.

adalet, kulların fiilleri, kötülük problemi ve kader gibi meselelere beş temel ilkesi çerçevesinde cevaplar verdiği söylenebilir.

Mu'tezile'ye göre vücûb alellah, Allah'a kulları için faydalı, iyi ve gerekli olan şeyleri yaratmasının vâcip olmasıdır.¹⁴⁰ Onlara göre Allah kullarının dünya ve âhîret saadetini istemiş bu sebeple de onları teklife muhatap kılmıştır. Onlar fayda ve mutluluğu istenen kul için gerekli olanın yaratılmasının zorunlu olduğunu söylerler. Allah'ın teklifi gereği kullarını akıl, idrak, irade, kudret gibi özelliklerle donatması gerektiğini düşünürler. Dolayısıyla kul teklife cevap verebilmek için bilme, karar verebilme ve fiilini gerçekleştirme imkânına sahip olmalıdır. Ayrıca Allah, akılla anlaşılmayan hususları bildirmesi, uyarıcı ve müjdeleyici olması ve kula rehberlik etmesi için peygamber göndermelidir. Onlar emir bi'l- ma'rûf nehiy ani'l-münker şeklinde formüle ettikleri ilkeleriyle de bu görüşlerini sistemleştirmişlerdir. Mu'tezile, Allah'ın kulların maslahatını gözeterek onlara lutfetmesi, kulu için en iyi olanı (aslah) yaratması, elemlere karşılık ivaz vermesi, va'd ve vaîd gibi fiillerini Allah'a vâcip görürler. Onlara göre bu fiillerin yaratılmaması ilâhi adaletle çelişir. Allah adaletine aykırı bir fiil yapmaz. O, kullarına zulmetmez.¹⁴¹

Mu'tezile'ye göre Allah adil ve hâkim olandır. Fiillerinde iyi olanı gözetip kullarına adaletle hükmettiğinden kullarına zulmetmesi düşünülemez. Kötü olanı istemenin iki sebebi olduğunu söylerler. Birincisi cehalet, ikincisi muhtaçlık hissidir. Allah iyiyi de kötüyü de bilendir. O gerek fiillerinde gerekse de sıfatlarında hiçbir şeye muhtaç olmayandır. Onun kötülüğü yaratmaya muhtaç olması düşünülemez.¹⁴² Onlar fiilin bir amaç doğrultusunda gerçekleştirilmesinin hikmet olduğunu, herhangi bir amaç taşımayan fiillerinse abes olduğunu söylerler. Yine hikmetin, kişinin yaptığı işte menfaat gözetmesi ya da başkalarının faydalanmasına imkân vermesi olduğunu düşünürler. Allah'ın bir işle faydalanması düşünülemeyeceğinden, onun fiilleri kullarını faydalandırma gayesi taşır.¹⁴³ Mu'tezile'nin düşünce sistemine göre Allah mahlûkatını faydalandırmak başkalarının kendisinden faydalanmasını sağlamak ya da bu iki gayenin birlikte gerçekleşmesi hedefiyle yaratmıştır.¹⁴⁴ O hikmeti gereği kullarını yaratmış, onları iyiye ve güzele götürecektir bir gaye belirlemiştir ve bu gayenin gerçekleşmesi için de gerekli olan her şeyi yaratmayı kendisine vâcip kılmıştır.

---

¹⁴⁰ Yavuz, "Vücûb", 43/135.

¹⁴¹ Arslan, "Vücûb Alellah Teorisi", 3/1242.

¹⁴² Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 6/177.

¹⁴³ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l-Kerim eş- Şehristânî, *Nihâyetu'l-İkdâm*, thk. Alfred Guillaume (Kahire: Mektebetu's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2009), 397.

¹⁴⁴ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 11/100.

Vücûb alellah teorisi, aslah ve lutuf kavramlarıyla da ilgilidir. Bazı Mu'tezilî âlimlere göre Allah'ın fiilleri aslah olduğu için vâciptir. (Ashâbü'l aslah) Bir başka grup ise fiillerin lutuf olmasından dolayı vâcip olduğunu söyler. (Ashâbü'l- lütuf) Ashâbü'l-aslah, fiiller arasında hiç bir ayırım yapmadan Allah'ın tüm fiillerini vâcip kabul ederler. Onlara göre Allah'ın yarattığı her şey kulu için en iyisidir/aslahtır. Ashâbü'l-aslah'tan olduğu bilinen Câhiz, (ö.255/869) Nazzâm ve Esvârî'ye (ö.240/854) göre kendisinde bir menfaat bulunan ve kötülük barındırmayan her fiil Allah'a vâciptir.¹⁴⁵ Onlara göre, Allah'ın kötü olanı yaratmaya ve vâcip olan aslahı terk etmeye gücü yoktur. Allah kendisine vâcip olanı yaratmadığında cömert vasfını yitirir ve zıddı olan cimrilik vasfıyla nitelenir. Allah'ın yergi bildiren bir vasıfla nitelenmesi ise muhaldir. Bu gibi sebeplerle Allah'ın aslah olanı yaratmasının vâcip olduğunu söylerler.¹⁴⁶

Bağdat Mu'tezilesinden Bişr b. Mu'temir (ö.210/825) gibi bazı âlimler haricinde aslah anlayışının bir farklı yönü olan vücûb alellah teorisini daha katı savunmuşlardır. Onlara göre Allah hem dünyada hem de ahirette aslah olanı yaratmak zorundadır. En iyi olanın verilmemesini caiz görmezler. Faydalı olan şeyler arasından en mükemmel olanı yaratmanın Allah'a vâcip olduğunu söylerler.¹⁴⁷ Bağdat Mu'tezilesine göre, Allah'ın yaratma fiili başta olmak üzere teklif, lutuf, mükâfat ve ceza gibi tüm fiilleri aslahtır ve ona vâciptir.¹⁴⁸ Basra Mu'tezilesinden Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbâr'a göre vücûb alellah, kulların sorumlu tutulduğu dinî ve uhrevî alanla sınırlıdır. Onlara göre Allah kullarını dünya ve ahiret mutluluğuna erdirmeyi hedefler. Öyleyse kulların sorumluluklarını yerine getirebilmesi için gerekli olanı yapması ona vâciptir.

Kâdî Abdülcebbâr ve Cübbâiler' e göre Allah'ın aslah olanı yaratması lutfu gereği vâciptir.¹⁴⁹ Allah kullarının maslahatını gözettiğinden lutfuyla teklifte bulunmuştur. Buna mukabil mükellef de kendisinin menfaatine olan teklifi yerine getirmeye daha çok yaklaşmıştır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre Allah, kullarını teklifle sorumlu tuttuğundan bazı fiiller ona vâciptir. Bunlar; Teklifin yerine getirilmesi için imkânlar vermesi, aslah olanı yaratması kullarına lutfu bulunması, hak edeni mükâfatlandırması, tövbeleri kabul etmesi, elemlere karşılık ivaz

¹⁴⁵ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 243.

¹⁴⁶ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 14/47.

¹⁴⁷ Cüveynî, *el-İrşâd*, 247.

¹⁴⁸ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl.*, 13/7.

¹⁴⁹ Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîlerin Kelâm Sistemi*

(Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2005), 314.

vermesi, peygamber göndermesi gibi fiillerdir.¹⁵⁰ Ebû Ali el Cübbâî de aynı görüştedir. Ona göre Allah kullarını aklen ve dinen sorumlu tuttuğundan bazı fiiller kendisine vâciptir.¹⁵¹

1.3.2. Ehl-i Sünnete göre Vücûb Alellah

Ehl-i sünnet 'e göre Allah hiçbir fiilinde mecbur değildir. Onlar kadir-i mutlak ve hikmet sahibi bir Tanrı anlayışını savunduklarından Mu'tezile'nin vücûb alellah görüşlerini kabul etmezler. Mu'tezile, usûl-i hamse ilkelerine bağlı kalarak adalet ve tevhid gibi meselelerde sistemli bir sonuca ulaşmayı hedeflemiş, bununla ilgili akli çıkarımlarda bulunmuş ve vücûb alellah görüşlerine ulaşmıştır. Ehl-i sünnete göre hükmün belirleyici şeriattir.¹⁵² Şeriatın dışında hiçbir kişi veya grubun hüküm verme yetkisi yoktur. Onlar aklın kendi başına bir şeyin vücûbiyetine hükmedemeyeceğini söylerler. Mu'tezile'nin akli istidlallerle ulaştıkları vücûb alellah görüşleri Ehl-i Sünnet cenahı tarafından hem akli hem de nakli delillerle çürütülmeye çalışılmıştır.

Ehl-i Sünnet düşüncesinde Allah'ın herhangi bir fiilinde mecbur olduğunu iddia etmek onun ilâhlığını ve kudretini sınırlamak manasına gelir. Onlara göre Allah her işinde özgür olandır. İradesiyle kullarını ödüllendirir veya cezalandırır. O, müminlere lutuf ve keremiyle ayrıcalıklı davranmıştır. Şayet kâfirlere de lutuf ve keremiyle muamele etseydi muhakkak onların da iman edenlerden olacağını söylerler. Ehl-i Sünnet'e göre Allah kimi kullarını lutuf ve ihsanıyla nimetlendirmiş, kimilerini ise adaleti ve cezası gereği mahrum bırakmıştır. O her iki sıfatıyla da övgüye layık olandır.¹⁵³

Ehl-i Sünnet'e göre Allah, kullarına hidayet vererek onlara lutfetmiştir. Eğer kulları için en iyiyi/aslahı yaratmak ona vâcip olsaydı lutfetmesinin hiçbir anlamı kalmazdı. Kendisine gerekli olanı yapan kimse lutfetmiş olmaz, aksine görevini yerine getirmiş olur. Allah kullarına lutfettiğinden şükrü hak eder. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin düşüncesi olan Allah'a aslah olanı yaratmasının vâcip olduğunu iddia etmenin, onun latif sıfatını inkâr etmek anlamına geleceğini söyler.¹⁵⁴ Ehl-i Sünnet bu görüşlerini bazı akli delillerle güçlendirmişlerdir. Onlara göre, bir kimse için kendisine verilenden daha iyisi bulunsa o halde Allah'ın o kimseye zulmetmiş olması gerekir. Ayrıca sıkıntı zamanlarda dua etmenin ve ferahlık beklemenin de bir manasının

¹⁵⁰ Abdülcebbâr, *el-Muğnî fî ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl.*, 14/53.

¹⁵¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 95.

¹⁵² Taberistânî Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et, *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe*, s.nşr. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 181.

¹⁵³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 102.

¹⁵⁴ Sâbûnî el-Buhârî Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 146.

kalmayacağını söylerler. Şayet Mu'tezile'nin aslah görüşleri kabul edilirse bu durumda Allah'ın kulları için yaratmadığı şeyin faydasız olması gerekir. Yine aslahı yarattığına göre artık kulları için daha fazla bir hayır yaratmaması gerekir. Zaten en iyi olanı yaratmıştır.¹⁵⁵

Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin "Allah 'ın en iyi olanı yaratmadığı takdirde cimri ya da sefih olacağı" iddialarını kabul etmez. Ehl-i Sünnet'e göre Allah sınırsız ilmiyle bir işin sonucunu bilir. O hikmet ve kerem sahibidir. Arzu edilen ve hayırlı olmayanın verilmeyişini Allah'ın hikmeti ve kullarına olan merhametinden dolayı olduğunu düşünürler. Râzî'ye göre Allah, elem fiile karşılık ivaz vermek zorunda değildir. Şayet ivaz vermek zorunlu olsa acının giderilmesiyle birlikte menfaatler de giderilmiş olur. Yine kötü amellere karşılık kullarını cezalandırmak, Allah'ın hakkıdır. O, ceza vermekle bir fayda elde etmeyeceği gibi cezayı düşürmekle de zarara uğramaz. Hem dünyada hem de ahirette kullarını affedip cezalandırmaması güzel olur.¹⁵⁶

Ehl-i Sünnet'e göre Allah, kuluna en iyisini yapmakla mükellef olmadığı gibi peygamber göndermesi vâcib olmayıp mümkün ve aklen caizdir.¹⁵⁷ Allah, birçok maslahat içerdiğinden lutfu ve hikmeti gereği peygamber göndermiştir. Bu meselede Matüridiyye ve E'sarî ekolleri arasında ihtilaf yoktur. Hanefî-Matürîdî âlimlerden bazıları Allah'ın hikmeti gereği peygamberler göndermesinin vâcib olduğunu söylemişlerdir. Onlar vâcib ifadesini, Mu'tezile gibi gereklilik anlamında kullanmamış olup bu ifadeyle Allah'ın hikmeti gereği lutfettiği şeylerin gerçekleşmesini kastederler.¹⁵⁸ Peygamber göndermekte birçok menfaat ve iyilik vardır. Onlara göre Allah kullarına lutfetmiş, rahmeti ve hikmeti gereği peygamber göndermiştir.

Mu'tezile, E'sarî ve Matürîdî mezheplerinin görüşleri genel anlamda ele alındığında göze çarpan ilk husus üç ekolün görüşlerini tanrı tasavvurları bağlamında değerlendirmesidir. Mu'tezile meseleye adaletin tanrısı şeklinde yaklaşır Allah'a kulları için maslahatta bulunmayı zorunlu kılmıştır. Eş'arîler kadir-i mutlak ve dilediğini dilediği şekilde yaratan bir tanrıyı benimsemiş adalet ve lutuf bağlamında görüşlerini serdetmişlerdir. Matürîdî ve E'sarî arasında bu meselede ihtilaf olmamakla beraber Matürîdîler genel olarak hikmet lutuf ve rahmet sahibi

¹⁵⁵ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et- Teftâzânî, *Şerhu'l Akâid*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 231.

¹⁵⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er- Fahreddin, *Ana Meseleleriyle Kelam ve Felsefe: El-Muhassal*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019a), 182.

¹⁵⁷ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 102. Ebû Muhammed Nürüddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es- Sâbûnî, *el-Bidâye fi uşûli 'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİA Yayınları, 1995), 99.

¹⁵⁸ el-, *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*, 29.

tanrı tasavvurlarıyla meseleye yaklaşmışlardır. Onlara göre Allah'ın kullarına verdiği nimet ve elemeler hikmetinin birer neticesidir.

Netice itibariyle vücûb alellah teorisi, Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak görüşlerinin temel referansı olan adalet ilkelerinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu nedenle ihbât ve istihkak meselesinin anlaşılmasında önem arz eder. Zira Mu'tezile, vücûb alellah görüşleriyle kulların teklifle sorumlu tutulmasına karşılık maslahatları adına Allah için bir sorumluluk alanı belirlemeye çalışmışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. KELAMÎ BİR PROBLEM OLARAK İHBÂT ve İSTİHKAK

Kelâm disiplininde ihbât ve istihkak konusu III. Yüzyıl itibariyle tartışılmaya başlanmıştır. İhbât ve istihkak problemi, ekollerin Tanrı tasavvuru olmak üzere iman-amel ilişkisi; va'd ve vaîd, sevap, ikâb, tekfir gibi kavramlara olan yaklaşımları çerçevesinde ele alınmıştır.¹⁵⁹ Her bir kelam ekolü, bahsi geçen mevzuları oluşturdukları kelam sistemleri çerçevesinde temellendirmişlerdir. Bir başka deyişle ilgili kavramlar kelâm ekolleri tarafından mezhep sistemlerine uygun şekilde yorumlanmış ve bunun neticesinde her bir kelâm okulu kendi mezhep paradigmasına uygun bir ihbât ve istihkak teorisi oluşturmuşlardır.

Mu'tezile ekolü, kelam sistemini usûl-i hamse denilen tevhid, adalet, v'ad ve vaîd, el-menzil beyne'l-menziyleteyn ve emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker adındaki ilkeler üzerine inşa etmiştir. Ehl-i Sünnet ise Mu'tezilenin aksine kelam paradigmasını usûl-i selâse üzerine inşa etmiştir. Ehl-i Sünnet usûl-i selâse'yi Mutezilenin usûl-i hamsesine alternatif geliştirdiği bir doktrindir. Sünni kelâmın üçlü doktrini ulûhiyet, nübüvvet ve ahiretten oluşan bir yapıdır. İhbât ve istihkak teorisi de bu üç yapıyla ilişkili daha çok ilahiyat bahsiyle şekillenmiştir. Netice itibariyle Mu'tezile kelâmî görüşlerini usûl-i hamse ilkelerine sadık kalarak sistemleştirdiklerinden prensiplerine aykırı gördükleri her bir görüşe ihtilaf etmiştir. Hakeza Ehl-i Sünnet de kelama dair tüm teorilerini usûl-i selâse çerçevesinde şekillendirmiştir. Mu'tezile ve Ehl-i Sünneti ihbât ve istihkak hususunda ayırıştıran da takip ettikleri bu beşli ve üçlü sistemler olmuştur.

Kelam mezhepleri ihbât ve istihkak konusunda birbirleriyle ihtilaf halinde oldukları bir gerçektir. Özellikle Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet ihtilafı yüzeysel olmaktan çok metodolojiktir. Var olan ihtilafın temel nedeni, her iki ekolün Tanrı hakkındaki tasavvurlarında ittifak sağlayamamış olmalarıdır. İhtilafa neden olan diğer nedenler de başta iman tanımı, iman-amel ilişkisi olmak üzere büyük günah problemi, şefaât, va'd ve vaîd gibi meselelerdeki görüş farklılıkları gelmektedir. Mu'tezilenin salt tenzih anlayışına dayalı Tanrı tasavvuru, insanın eylem üzerindeki etkinliği gibi yaklaşımı ihbât ve istihkak anlayışını belirleyen en önemli nedenler olmuştur.

---

¹⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "İhbât", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), 21/529.

Çalışmamız ekol-şahıs merkezli olsa da problemin daha iyi anlaşılması ve gerekli yerlerde mukayese imkânı bulması hasebiyle Râzî'nin mensubu olduğu Ehl-i Sünnetin konuya yaklaşımına kısaca da olsa değinilmiştir. Bu nedenle ilk önce Ehl-i Sünnetin iki önemli temsilcisi olan Eş'arî ve Maturidi ekolünün ihbât ve istihkaka yaklaşımları ele alınmış akabinde Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak teorisi genel hatlarıyla incelenmiş en nihayetinde de Râzî'nin hem Mu'tezileye eleştirisi hem de mezhep içi özgünlüğüne dikkat çekilmiştir.

2.1. Ehl-i Sünnet 'in İhbât ve İstihkak Görüşü

Bilindiği gibi kelim disiplininde ihbât ve istihkak problemi biri Tanrı tasavvuru diğeri ilahi adalet ve iman-amel ilişkisiyle alakalı çok yönlü bir problemdir. Tanrı tasavvuruyla alakalı boyutu Tanrının zatı ve fiilleriyle alakalıdır. Ehl-i Sünnet imamlarından Eş'arî 'ye göre Allah, kadir-i mutlakdır. Yaptığı hiçbir şeye mecbur olmadığı gibi yaptıklarından da sual olunmaz. Adalet yönü ise Tanrı-insan münasebetiyle ilişkilidir. Kelam disiplininde ilahi adalet, Allah tarafından belirlenip insan dahline mahal verilmeyen ahlâki ve dini bir alandır. Mu'tezileye göre hüsün ve kubuh akli bir durum iken Eş'arî 'ye göre iyilik ve kötülük akli olmaktan çok nakil ile belirlenir. Aklen kötü, çirkin ve adaletsiz gibi görünen bazı şeyler haddi zatında bir hikmet ve adaletin eseridir. Eş'arî tasavvurunda Allah, kadir-i mutlak olması hasebiyle mülkünde tasarruf sahibidir. Yaptıklarından sual olunmaz, neden aranılmaz. Günahkârı bağışlayabileceği gibi, itaatkârı da cezalandırması mümkündür.¹⁶⁰

Ehl-i Sünnetin bir diğeri temsilcisi olan Matürîdîlikte ise farklı nüansla da Tanrı tasavvuru hemen hemen aynıdır. Onlarda da Allah hikmetinde sual olunmaz olsa da hiçbir fiili hikmet ve maslahattan yoksun değildir. Matürîdî, ilâhi adalet hususunda Eş'arîye nazaran daha yumuşak bir tavır sergilemiştir. Matürîdî'ye göre adalet, her şeyi olması gereken yere koymaktır. (*vaz'u külli şeyin mevzi'ahû*)¹⁶¹ Matürîdî ekolüne göre Allah kullarına zulmeden değildir. Onun her bir fiili hikmet ve merhamet barındırır. Görünüşte kötü ve çirkin gibi görünen fiiller Eş'arîlerin de dediği gibi zulüm değil, Allah'ın hikmete binaen yarattığı şeylerdir. Hastalık, doğal afetler, yaşanan elemeler her ne kadar zulüm gibi gözükse de sebepsiz yere yaratılmamıştır, bir hikmet dâhilindedir. Matürîdî düşüncede Allah iyi ya da kötü fark etmeksizin tüm fillerin yaratıcısıdır. Buna karşılık kullar kendi iradeleriyle tercih etmeleri

¹⁶⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el- Eş'arî, *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*, thk. Salih b. Mukbil b. Abdullah el-Useyimî (Riyad: Mektebetü Melik Fehd, 1430), 74.

¹⁶¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 241.

sonucunda Allah tarafından yaratılan fiilleri kesb ederler. Bu sebeple mükellefler fiillerinin ahlâki neticelerinden sorumludur.

Kelam ekollerinde ihbât ve istihkak konusunda görülen ihtilafların sebeplerinden biri de ekollerin imana getirdikleri imanın tanımıyla alakalıdır. Ekollerin imana getirdikleri tanım ve iman amel münasebeti ihbât ve istihkaka yaklaşım farklılıklarını beraberinde getirmiştir. Örneğin Mu'tezile imanı ikrar, tasdik ve amelden ibaret sayarken Ehl-i Sünnet'e göre iman tasdikten ibarettir¹⁶² ve ameller imandan bir cüz değildir. Bir başka ifadeyle iman ile amel birbirinin aynı olmayıp mümin olmak için amel şart değildir. Bir kimse, haram işlemekle ya da farzları terk etmekle dinden çıkmaz: Kişi haramları helal, helalleri haram kabul etmediği sürece mümindir.¹⁶³

Ehl-i Sünnetin öncülerinden İmam Ebû Hanîfe (ö.150/767) amelin imandan bir cüz olmadığını şöyle dile getirir: Allah kullarına öncelikle iman etmelerini emretmiş, imandan sonra farz olan şeyleri bildirip kullarını sorumlu kılmıştır.¹⁶⁴ Ona göre farz kılınan şeyleri imanla beraber işlemek amel olmuştur. Şayet ameller imandan olsaydı henüz ameller farz kılınmadan önce müminlere mümin denilmemesi gerekirdi. Oysa hiç amel farz olunmadan önce inananlara Ey müminler diye hitap edildiği gibi bazı ayetlerde de iman ile amel birbirinden ayrı zikredilmişlerdir.¹⁶⁵ Ayetlerde iman ile amelin birbirinden bağımsız zikredilmeleri bunların farklı şeyler olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca iman sahibi bazı kimselerin belli başlı nedenlerden dolayı kimi ibadetlerden muaf tutulmaları da amelin imandan olmadığını delilidir. Örneğin yolculukta namazın kısaltılması, hastanın iyileşinceye kadar oruç tutmama ruhsatı, adetli kadının namaz ibadetinden muaf olması buna örnektir. Şayet ameller imandan olsalardı bu kimseler ibadetlerden muaf olduğu zamanlarda mümin olmamaları gerekirdi.¹⁶⁶ Oysa böyle bir durum hiçbir ekolde mevzu bahis olmamıştır.

Ehl-i sünnet, iyi ameli imandan bir cüz saymadığından dolayı kötü ameli de imansızlığın gerekçesi saymamıştır. Bu nedenle ameli imandan sayanların aksine büyük günah sahiplerini tekfir etmemiştir. Onlara göre büyük günah sahibi kâfir olmayıp günahkâr mümin/fâsık kabul edilir. Ehl-i Sünnete göre fâsık kelimesi, büyük günah sahibi müminler için kullanılır. Bir başka deyişle fâsık kelimesiyle büyük günah sahibi müminleri kastetmişlerdir. Bu yönüyle Ehl-i

¹⁶² Neseî, *Tebsiretü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, 2/1042.

¹⁶³ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Fahredden, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*, çev. Muhammet Altaytaş - Orabi Orabi (İstanbul: Türkiye yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019b), 187.

¹⁶⁴ Bakara 2/178, 183, İbrahim 14/31.

¹⁶⁵ Bakara, 2/25, 82, 277. Teğâbun 64/7; Talak 65/11.

¹⁶⁶ Ahmet Ak, "İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 15.

Sünnet'in fâsık kelimesine yükledikleri anlam Mu'tezilenin inanç açısından üçüncü bir sınıf olarak belirlediği fâsıklık söyleminden farklıdır.¹⁶⁷ Zira Mu'tezile, fâsık kimseyi küfür ile iman arasında görürken Ehl-i Sünnet'e göre o kimse günahkâr olmakla birlikte mümindir. Ehl-i Sünnet, dili ile Müslüman olduğunu söyleyen, kalbi ile onaylayan ve tasdik ettiği şeyleri inkâr etmeyen kimsenin mümin olduğu görüşündedir. Bu nedenle inkâr harici her türlü büyük günahın, işleyenini imandan çıkarmayacağını düşünürler.¹⁶⁸ Ehl-i Sünnet, düşüncesini zıtlık ilkesi üzerine inşa etmiştir. Onlara göre imanın zıddı fâsık değil inkârdır. Eş'âri mütekellim Bâkılânî 'ye göre (ö.403/1013) fâsık ile iman birbirlerine zıt durumlar değildir. O, kalbin marifetinin fâsıkla beraber var olmaya devam ettiğini ve bunun da iman olduğunu söyler.¹⁶⁹ İmam Ebû Hanîfe ise Ehl-i Sünnetin konuya dair genel görüşünü şu şekilde ifade eder. "Bize göre bir mümin günahını helal saymadığı sürece tekfir edilmez. Günahkârdan iman ismi düşürülmez ve gerçek bir mümin olarak kabul edilir. Günahı sebebiyle o kimsenin kâfir değil fâsık olarak adlandırılması caizdir."¹⁷⁰

Matürîdî'ye göre günahkâr mümin iman dairesinde kalmakla birlikte günahı sebebiyle âsi, isyanı sebebiyle de fâsıktır. Fâsık kimse için günahını bilen kişi dışında hiç kimse fâsık ve fücür kelimelerini kullanamaz.¹⁷¹ Matürîdî, büyük günah sahibi mümine kâfir denilemeyeceğini akli ve nakli delillerle açıklamaya çalışmıştır. Nitekim Allah bile Hz. peygambere kendisi ve müminler için istiğfarda bulunmasını emretmiştir. Ayrıca kâfir ve müşrik için de istiğfarda bulunulmaması gerektiğini bildirmiştir.¹⁷² Ayette "*Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler.*"¹⁷³ buyrulmuştur. Şayet günah, imansızlığın sebebi olsaydı ya da amel imanın amelsizlik de imansızlığın gerekçesi kabul edilseydi peygamberin günah sahipleri için istiğfarda bulunulmaması gerekirdi. Oysa peygamberin günahkâr müminler için istiğfarda bulunduğu nas ile sabittir.¹⁷⁴ Bu da amelin imandan olmadığını göstermektedir.

¹⁶⁷ Mustafa Akkaya, *Büyük Günah Meselesinde Mu'tezilî ve Eş'ârî Delillerin Kelâmî ve Fikhî Yönünün Tahlili* (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 27.

¹⁶⁸ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el- Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırak* (Kahire: Darü's-Selam, 2016), 302-303.

¹⁶⁹ Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en- Neseî, *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Abdurahman eş-Şâğûl (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-tûrâs, 2006), 349.

¹⁷⁰ Aliyyu'l-Kari, *Şerhu Kitâb'i'l-Fıkh-ı Ekber* (Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 2016), 117.

¹⁷¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 628.

¹⁷² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 621.

¹⁷³ Tevbe 9/113.

¹⁷⁴ Ayeti kerime şöyle buyrulmuştur. "Şunu bil ki Allahtan başka ilah yoktur. Hem kendinin hem de mümin kadın ve mümin erkeklerin günahlarının bağışlanmasını dile." Muhammed 47/19.

Allah, peygambere kendisi ve müminler için istiğfarda bulunmasını emrettiği gibi müminler de istiğfarla emrolunmuşlardır.¹⁷⁵ Şayet büyük günah sahibi müminler, günahları sebebiyle iman dairesinden çıkmış olsalardı istiğfarla emrolunmaları anlamsız olurdu. Allah'ın günahkâr kullarına istiğfar etmelerini emretmesi, o kimselerin mümin olduğuna delil niteliğindedir. Yoksa günahkârın mümin olmaması durumunda Allah, mümin olmayanlara mümin ismiyle hitap edip istiğfarı emretmiş olurdu ki bu da muhaldir. Zira O, kâfir ve müşrikler için istiğfarı yasaklamıştır.¹⁷⁶ Böylece, istiğfar etmeleri emredilenler günahkâr olsalar da gerçekte müminlerdir.

Kelam literatüründe istiğfar, günahları olan kimselerin günahlarından temizlenmeleri için başlanma talebidir. Yani inançsız ya da günahsız veya affedilen kimseler için istiğfar söz konusu değildir. Zira günahsız kimselere istiğfarın emredilmesi makul değildir. Günahsız kimselerin istiğfar etmeleri günahları bulunmadığından dolayı da yapılan tövbe değildir. Yine peygamberlerin ve meleklerin önce kendileri için istiğfarla emrolunup sonra da kendisine istiğfar etmenin caiz olmadığı kimselere istiğfarda bulunmaları olası değildir.¹⁷⁷ Buna göre her günahın imanı düşürmediği aşikârdır. Fakat bazı günahların af vesilesi sadece tövbedir. Bundan dolayı Ehl-i Sünnet, Haricîlerin iddialarıyla Mu'tezile'nin her günahın imanı düşürdüğü ve tövbesiz affın olmayacağı görüşlerini isabetsiz görmüştür.¹⁷⁸

Matürîdî, Allah'ın lutuf ve keremiyle iyi davranışları daima mükâfatlandırdığını bazen de kötü davranışlara iyilikle mukabelede bulunduğunu söyler.¹⁷⁹ İmanın devamının halinde mükellefin cehennemde ebedi kalmasının isabetli olmayacağını söyler.¹⁸⁰ Bu görüşünü va'd i ifade eden ayetlerle destekler. “ *Mümin olarak iyi davranışlarda bulunan kimselerin çabasını görmezden gelmek söz konusu değildir. Zira biz onu yazmaktayız.*”¹⁸¹ Ehl-i Sünnet'e göre müminin günahlarının başlanması da ilâhi bir va'ddir. Allah va'd'ini gerçekleştirendir. Zira Allah “*Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız.*”¹⁸² “*Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin. Umulur ki rabbiniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan cennetlerine koyar.*”¹⁸³ buyrulmuştur. Ehl-i Sünnet bu ve buna benzer ayetleri görüşlerine delil

¹⁷⁵ Neseî, *Tebîretü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, 2/1048.

¹⁷⁶ Feth 48/11; Münâfikûn 63/6.

¹⁷⁷ Tevbe 9/113;

¹⁷⁸ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 623.

¹⁷⁹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 627.

¹⁸⁰ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 621.

¹⁸¹ Enbiya 21/94.

¹⁸² Nisâ 4/31.

¹⁸³ Tahrîm 66/8.

göstermişlerdir. Nitekim Kur'an, hatadan dolayı işlenen günahların affedileceği açıkça bildirilmiştir. İlgili ayetlerde *“Yanılarak yaptıklarınızda size vebal yok; fakat kalplerinizin bile bile yöneldiğinde günah vardır. Allah bağışlayandır, esirgeyendir.”*¹⁸⁴ *Yeminlerinizin kasıtlı olmayanlarından dolayı Allah sizi sorumlu kılmaz, fakat kalplerinizin yöneldiği yeminden sizi sorumlu tutar. Allah çok bağışlayıcıdır, aceleci değildir.*¹⁸⁵ Buyrulmuştur.

Af-günah ilişkisi bir yönüyle de günahın cinsiyle alakalıdır. Örneğin Ebû Hanîfe günahları üç kategoriye ayırmıştır. Birincisi, Allah'a şirk koşturmadır. Şirk ise günahların en büyüğü ve sahibini imandan çıkarır. Bu nedenle şirkin affi söz konusu değildir. İkincisi, büyük günahlardır. Üçüncüsü büyük günahların dışında kalan küçük günahlardır. Ebû Hanîfe'ye göre en büyük günah Allah'a şirk koşturmadır. Ona göre şirkin dışındaki tüm günahlar tövbe edilsin veya edilmesin affedilebilmesi mümkündür.¹⁸⁶

Büyük günah sahiplerinin aynı zamanda mümin oldukları nasla sabittir. Nitekim birçok ayet ve hadislerde büyük günah işleyen kimseler hakkında mümin kelimesi kullanılmıştır. *“Ey müminler öldürülenler hakkında sizin üzerinize kisas farz kılındı.”*¹⁸⁷ *“Müminlerden iki topluluk birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz.”*¹⁸⁸ *“Ey iman edenler samimi bir tövbe ile Allah'a dönün.”*¹⁸⁹ ayetleri buna örnektir. Hakeza Hz. Peygamber'in *“Mümin zina da etse hırsızlık da yapsa cennete girecektir”*¹⁹⁰ beyanı, büyük günah işleyen kimsenin imandan çıkmadığına delildir. Bir diğer delil ise Hz. peygamberin müminlerden tövbe etmeden ölen kimselerin cenaze namazlarının kılınacağı, kendisi için dua ve istiğfar edileceğine dair icmânın var olmasıdır. Oysa o kimselerden bazıları büyük günah sahibiydi. Şayet günahları sebebiyle kâfir olmuş olsalardı cenaze namazları kılınmaz kendilerine dua ve istiğfar edilmezdi.¹⁹¹

Ehl-i Sünnete göre büyük günah işleyen mümin olduğuna dair bir diğer delil, şefaatin büyük günah sahipleri için gerçekleşeceğini beyan eden ayet ve hadis rivayetleridir. Ayetlerde *“(Ey habibim) artık onları bağışla günahlarının affedilmesi için dua et”*¹⁹² *“Kendinin, inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmalarını dile.”*¹⁹³ *“Onun (Allah'ın) izni olmadan*

¹⁸⁴ Ahzâb 33/5.

¹⁸⁵ Bakara 2/225.

¹⁸⁶ Şükran Karabulut, *Ebû Hanîfe'nin Kader İnsan Fiilleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 51.

¹⁸⁷ Bakara 2/178.

¹⁸⁸ Hucûrat 48/9.

¹⁸⁹ Tahrim 66/8.

¹⁹⁰ Müslim, “İman”, 40.

¹⁹¹ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 637.

¹⁹² Âl-i İmrân 3/159.

¹⁹³ Muhammed 48/19.

huzurunda hiçbir kimse şefaate edemez."¹⁹⁴ şeklinde buyrulmuştur. Ehl-i Sünnet âlimleri bu gibi ayetleri şefaate delil göstermişlerdir. Hakeza Hz. peygamberin "*Benim şefaati ümmetimden büyük günah işleyenler içindir*"¹⁹⁵ hadisi de şefaate delil olarak zikredilmiştir. Ehl-i Sünnet imamlarına göre şefaate ilgili zikredilen hadisler manen mütevatir derecesindedirler.¹⁹⁶

Ehl-i Sünnet imamlarından Eş'arîye göre büyük günah sahibi tövbe etmeden ölürse günahkâr mümin olarak ölmüş olur. Allah o kimseyi rahmetiyle affedebileceği gibi peygamberin şefaatine de mazhar kılabilir. Şayet bu iki seçenek gerçekleşmezse, Allah kulunu adaletiyle cezalandırdıktan sonra rahmetiyle cennetine koyabilir. Eş'arîye göre hiçbir mümin kâfirlerle beraber cehennemde ebedi kalmayacaktır. Kalbinde zerre miktarı iman olan kimsenin cennete gireceğine dair nakli deliller vardır. Kul günahından tövbe ettiyse Allah'ın kesin olarak o kimseyi bağışlayacağı söylenmez. Bir şeyi vâcip kılan Allah'tır ve onun tövbeleri kabul etmesi kendisine vâcip değildir. Bununla beraber Allah, kendisine tövbe eden kullarını affedeceğini, sıkıntıda olanların dualarına icabet edeceğini haber vermiştir. O, mahlûkatına dilediği şekilde muamele edendir. Dilerse kullarına ikram edip sorgusuz sualsiz cennetine dilerse de cehennemine koyabilir. Onun bu tasarrufunun zulüm olduğu söylenemez. Zulüm başkasının hakkı olmayan şeyde tasarrufta bulunmasıdır. Allah yarattığı her şeyin yegâne sahibidir. Mülk onundur ve mülkünde dilediği şekilde hareket edebilir.¹⁹⁷ Allah'a zulüm isnat etmek ise muhaldir. Zira O, adaletin kaynağıdır.

Ehl-i Sünnet'e göre va'd ve vaid gerçekleşmesi hususunda bir ihtilaf bulunmamaktadır. Fakat onlar Mu'tezilîler gibi va'd ve vaîdi Allah'a zorunlu kılmamışlardır. Onlara göre mükâfat Allah'ın kullarına vad'i olup muhakkak tevdi edilecektir. Vad'in gerçekleşmesinin Allah'ın kullarına olan lutfunun tahakkuk etmesi olduğu söylenebilir. Aynı şekilde ceza da Allah'a zorunlu olmayıp adaletin tecelli etmesidir. Allah söz verdiği gibi kullarını mükâfatlandıracaktır. O va'd'inden vazgeçmeyendir. Vaîd hususunda ise istisnadan söz edilebilir. Ehl-i Sünnet'e göre Allah azap ayetleriyle kullarının faydasını dilemiştir. Azabı ifade eden ayetler kulları taatlere teşvik etmek ve masiyetten sakındırma gayesi taşıdığından vaîd'in gerçekleşmemesinin mümkün olduğunu düşünürler.¹⁹⁸ Bu görüşte olanlar, kötülükten sakındırma gayesiyle gelen ilâhî tehditleri, çocuğunu dövmek ya da öldürmekle korkutan

---

¹⁹⁴ Bakara 2/255.

¹⁹⁵ Ebû Dâvût, 4739; Tirmizî, 2435.

¹⁹⁶ es, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 163; Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûli 'd-dîn*. Tefâtânî, *Şerhu'l Akâid*, 260. Neseî, *Tebîretü'l-Edille fi Usûli 'd-Dîn*, 2/1068.

¹⁹⁷ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 101.

¹⁹⁸ Osman Alpaslan, *Fahreddîn Râzî'ye Göre İlahî Azap* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007), 14.

babanın durumuna benzetirler. Çocuk babasının emrine itaat ederse, bundan faydalanır. Şayet babasını sözünü dinelemeyip denileni yerine getirmese, babanın şefkat ve merhameti çocuğuna zarar vermesine ve onu cezalandırmasına engel olur.¹⁹⁹ Mürcîe'den bazı kimseler de vad'in gerçekleşeceğini va'dde ise istisna olabileceğini iddia etmişlerdir. Bir başka ifadeyle, onlara göre birini tehdit eden kimse sonradan kendisinin bildiği bir istisna sebebiyle tehdit edilen kimseyi affedebilir.²⁰⁰

Eş'ârî va'id hakkında şunları söyler; *"Kim haddi aşarak ve zulmederek bunu yaparsa, onu cehennem ateşine atacağız. Bu, Allah'a pek kolaydır."*²⁰¹ Ayetinde geçen ilâhi tehdit söz konusu kötülüğü işleyen herkesi ya da o kimselerden bazılarını kapsayabilir. Arap dilinde 'men' edatı bazen kastedilen tüm fertleri içine almak için bazense fertlerden bazılarını ifade etmek için kullanılır. Bu nedenle bu edatı kesin bir gruba genellemek ya da grubun bazı fertlerine hasretmek doğru bir tutum değildir.²⁰² Hakeza *"Şüphesiz günahkârlar da cehennemdedirler."*²⁰³ *"Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler..."*²⁰⁴ gibi ayetlerde gelen ilâhi tehdidin söz konusu fiilleri işleyen herkese ya da onlardan bazılarına yönelik olduğu kesin bir ifadeyle belirlenemez. Ayetlerde geçen 'ellezi' ve 'füccar' kelimeleri bazen grubun tüm fertlerini bazense bir kısmını ifade etmek için kullanılır. Şayet bir kimse bu tür kelimelerle 'grubun fertlerinden bazılarının' kastedildiğine dair kesin bir karine bulunmadığı takdirde 'grubun tamamının' kastedildiğini iddia edebilir. Bu iddiaya dair bir delil gösterilinceye kadar iddianın karşıtı olan 'grubun fertlerinden bazılarının' kastedilmesi görüşünden daha isabetli değildir. Dolayısıyla bu iki farklı görüş doğruluk açısından birbirlerine eşit mesabede olduklarından her iki iddianın da geçersiz olduğu söylenebilir.²⁰⁵

Yukarıda bahsi geçen ayetler, zahiri manalarına hamledilse büyük günah sahibi kimselerin, yetimlerin ya da insanların mallarını haksız yere yiyen kimselerin cehennemlik olacağına hükmedilirdi. Aynı şekilde *"Her kim iyi amel getirirse, ona ondan daha hayırlısı vardır. Onlar o gün korkudan emindirler."*²⁰⁶ Ayetinin zâhiri manasına göre Allah'a iman eden herkesin cennetlik olduğunu söylemek gerekirdi. Yine *"Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği"*

¹⁹⁹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 2/53.

²⁰⁰ Alpaslan, *Fahreddîn Râzî'ye Göre İlahî Azap*, 15.

²⁰¹ Nisâ 4/30.

²⁰² Eş'ârî, *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, 139.

²⁰³ İnfitâr 82/14

²⁰⁴ Nisâ 4/10.

²⁰⁵ Eş'ârî, *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, 240.

²⁰⁶ Neml 27/89.

nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar."²⁰⁷ Ayeti zâhirine hamledilirse Allah yolunda öldürülen herkesin cennette rızıklandırılacağı, "Şüphesiz Allah bütün günahları bağışlar."²⁰⁸ ayeti de şirk ve küfür dışında tüm günahların bağışlanabileceği sonucu ortaya çıkar. Sonuç olarak tehdit içeren vaîd ayetlerinin umumi, bunun dışında kalan va'd'i kasteden ayetlerinse hususi olduğu görüşü, vaîd'in hususi va'd'in umumi olması görüşünden daha isabetli görülmez.²⁰⁹ Şayet vaîd ayetlerinin zahiri anlamlarına hamledilerek büyük günah sahiplerinin ve haksız yere yetim malı yiyen kimselerin cehenneme gireceğine hükmedilirse "Oraya (cehennem) bir topluluk her atıldığında, oranın bekçileri onlara, 'Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?' diye sorarlar. Onlar da şöyle derler: 'Evet bize bir uyarıcı gelmişti. Fakat biz onu yalanlamış ve Allah hiçbir şey indirmemiştir. Siz ancak büyük bir sapkınlık içindesiniz'demiştik."²¹⁰ ayetinin zâhiri manasına bakarak kâfirler dışında hiç kimsenin cehenneme girmeyeceği sonucu ortaya çıkar.²¹¹ Sizi alevler saçan ateşe karşı uyardım. O ateşe ancak yalanlayıp yüz çeviren en bedbaht kimse girer.²¹² Ayeti zahiri manada ele alındığında cehenneme giren herkesin aynı vasıflara sahip olduğu sonucuna ulaşılır. Yine "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler fâsıkların ta kendileridir."²¹³ Ayetinin zahiri manası ele alındığında, fâsıklardan başka hiç kimsenin Allah'a itaatsizlik yapmayacağı sonucuna ulaşılır.²¹⁴

Ehl-i Sünnet'e göre işlenen ameller devamlı değildir. Dolayısıyla onlar amellere mukabil verilecek olan mükâfat ve cezanın da devamlı olmayacağını düşünürler. Ayrıca, sevap ve cezanın dünyada da verilebileceğine inanırlar.²¹⁵ Ehl-i Sünnet âlimleri, iyiliklerin kötülükleri düşüreceği hususunda ittifak halindedir. Küfrün dışında hiçbir kötülüğün iyilikleri düşürmesini caiz görmezler.²¹⁶ O halde mümin kimselerin kötülüklerine mukabil iyiliklerinin düşürülmesini kabul etmedikleri söylenebilir. Onlara göre mümin her ne kadar büyük günah sahibi de olsa iman sıfatına haiz olması iyi amellerinin düşürülmesine engeldir. Günahları sevaplarına kıyasla çok olan müminin tüm iyiliklerinin silinmesini adalete aykırı görmüşlerdir. Bu nedenle ihbâtın müminlerin salih amellerinin düşürülmesi şeklinde uygulanmasını tutarlı bulmamışlardır.

²⁰⁷ Âl-i İmran 3/169.

²⁰⁸ Zümer 39/53.

²⁰⁹ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, 141.

²¹⁰ Mülk 67/8-9

²¹¹ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, 142.

²¹² Leyl 92/14-16.

²¹³ Mâide 5/47.

²¹⁴ Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*, 142.

²¹⁵ Cüveynî, *el-İrşâd*, 312-313.

²¹⁶ Ebu'l-Berekât en- Neseî, *el-İtimâd fi'l-i'tikâd*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, ts.), 426.

Onlara göre mümin, iman vasfını taşıdığından cennete layık görülür. Günahlarının çok olması kâfirlere özgü olan ebedi azabı hak etmesini gerektirmez. Şayet ihbât müminler için uygulansa ve bunun sonucunda işlenen tüm iyi ameller silinse bu durumda sanki o kimseden hiçbir salih amel sadır olmamış olur. Ehl-i Sünnet anlayışında ihbât ayetleri kâfir, mürted, münafık ve müşrikler içindir. Bu kimselerin iyi amellerinin boşa çıkacağı ve cehennemde ebedi kalacakları hususunda ekoller arasında hiçbir ihtilaf yoktur.²¹⁷

Mu'tezile, istihkakın kaynağını kulların amelleri görürken Ehl-i Sünnet buna hilaf ederek istihkakı Allah'ın fiili olarak görmüştür. Onlara göre mülkün sahibi dilediği şekilde kullarına muamele eder, dilerse mükâfatlandırır dilerse azap eder. Kullar salih amelleriyle cenneti garantilemedikleri gibi büyük günahlarıyla da ebedi cehenneme müstahak oldukları söylenmez.

Ehl-i Sünnet ve Mürcie'ye göre cehennem, kâfirlerin ebedi bir azapla cezalandırılmaları için hazırlanmıştır. Müminlerin ebedi yurdu cennettir. Mümin, büyük günah sahibi olsa da ebedi olarak cehennemde kalmayacaktır.²¹⁸ Zâhirî mezhebi teorisini İbn Hazm, (ö.454/ 1064) Müslümanların bu hususta iki gruba ayrıldığını söyler: Onlardan bir grup, müminlerin amellerine karşılık cehenneme girecek olup hak ettikleri azabı çektikten sonra cennete konulacak olanlardır. Bir diğer grup ise cehenneme girmeden direk cennete girecek olan kimselerdir.²¹⁹

Ehl-i Sünnet imamları, bir kimse hakkında büyük günah işlesin veya işlemesin cennetlik ya da cehennemlik olduğuna dair kesin bir hükümde bulunmamışlardır. Allah'ın irade ve takdiriyle kullarını affedebileceğini ya da cezalandırabileceğini söylemişlerdir. Hadis rivayetlerinden hareketle, müminin cehennemde ebedi olarak kalmayacağına hükmetmişlerdir.²²⁰ İbn-i Hazm'a göre Mürcie'den bazı kimselerin ve Mukâtıl b. Süleyman'ın müminlerden günahkâr kimselerin hiçbir şekilde cehenneme girmeyeceği, cehennemin sadece kâfirler için olduğu görüşü doğru değildir.²²¹

Kelam ekolleri iman-amel ilişkisini akli ve nakli delillerle ispatlamaya çalıştıkları gibi günah-cehennem münasebetini de farklı şekillerde delillendirmişlerdir. Örneğin Ehl-i Sünnet,

²¹⁷ Nâsîf, *Mutezileye Göre İhbat ve Tekfir*, 29.

²¹⁸ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/12. Nesefî, *Tebisiretü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, 2/1037.

²¹⁹ İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, 14.

²²⁰ el-, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 418. İbn Hazm, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, 14.

²²¹ Teftâzânî, *el-Mekâsîd*, 688.

günahkâr müminlerin cehennemde ebedi olarak kalmayacaklarına dair ileri sürdükleri delilleri birkaç başlık altında özetlemek mümkündür:

Birincisi, günahkâr müminlerin cennete gireceklerine dair birçok nas vardır. Bununla beraber cehenneme girecek olan kimselerin cehennemden önce cennete girmeleri ittifakla mümkün görülmemiştir.

İkincisi, günahkâr müminlerin günahlarına karşılık cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkacaklarına dair naslar mevcuttur. Aksi yönde ise herhangi bir sarih nas mevcut değildir.

Üçüncüsü, yüz sene Allah'a itaat eden sonrada bir yudum içki içen kimsenin tüm iyi amellerinin silinmesi o kimseye zulümdür. Oysa Allah her türlü zulümden münezzehtir.

Dördüncüsü, kötülükler zaman ve miktar açısından sınırlıdır, cezasının da sınırlı olması adalete en uygun olanıdır. Sınırlı ve mahdut bir suçta sınırsız bir cezanın öngörülmesi adalete aykırıdır.

Beşincisi, hak edenlere sevabın verilmesi kulun hakkı olduğu için değil, Allah'ın vad'i olduğu içindir. Bu nedenle büyük günahların varlığı, kulların sevaplarını düşürmeye etki etmeyecektir.²²²

2.2. Mu'tezile'nin İhbât ve İstihkak Anlayışı

Daha önce de ifade edildiği gibi Mu'tezile insan merkezli kelâmî bir paradigma inşa ederken Ehl-i Sünnet, Allah merkezli bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Ehl-i Sünnetin düşünce sisteminde Allah mutlak kudret sahibi, dilediğini dilediği şekilde gerçekleştirendir. Kulu için yaptıkları Mu'tezile'nin iddiasının aksine bir zorunluluk değil hikmeti ve rahmeti gereğidir. Mu'tezile, yer yer Allah'ı kulu karşısından belli başlı vazifelerle muvazzaf bir şekilde tasvir ederken Ehl-i Sünnet, Allah'ı hiçbir fiilinde zorunlu kılmamış, kudretini sınırlama cihetine gitmemiştir. Allah-insan ilişkisinde insandan çok Allah'tan yana tavır takınmıştır. Nitekim Allah-insan münasebetindeki kilit kavramlardan biri olan adaleti Allah için zorunlu değil ilâhi bir lutuf olarak görmüştür.

Mu'tezile ekolü, insanı merkeze alan bir kelâm sistemi geliştirdiğinden dolayı buna bağlı olarak insan menfaatinin hak ve hukukunun korunması adına, ihbât ve istihkak görüşlerini usül-

---

²²² Teftâzânî, *el-Mekâsîd*, 688.

i hamse ilkelerinden adalet, el menzile beyne'l menzileteyn, va'd ve va'id ilkeleri çerçevesinde ele almıştır. Onların tasavvurunda Tanrı adaletin tanrısıdır. İnsan, Allah tarafından fayda gayesiyle yaratılmış olup birtakım sorumluluklarla mükellef kılınmıştır. Allah da kullarının teklife gerektiği şekilde karşılık verebilmeleri için dünyada her türlü imkânı ve ortamı hazırlamıştır. Kullarını teklifle mükellef kılmasına karşılık onlara adaletle hükmetmek ve menfaatlerini gözetmek adına kendisini bazı fillerinde sorumlu kılmıştır. Mu'tezilenin vücûb alellah şeklinde formüle ettiği ilke gereği Allah, kulu için en iyisini yapmakla yükümlüdür.

Mu'tezile ihbât ve istihkak teorilerini temellendirirken, meseleyi hem ilâhi hem de beşerî fiiller açısından değerlendirdiği söylenebilir. Onların "Kul kendi fiilinin failidir" görüşü meselenin beşerî boyutunu ifade eder. Bu görüşle, mükelleflerin günah ve sevaplarının ahlâki sonuçlarını üstlenmeleri amaçlanmıştır. Kulların eylemlerine karşılık hak ettikleri ahlâki bir sonuç olan va'd ve va'id'in verilmesi ise meselenin ilâhi boyutudur. Mu'tezile'ye göre Allah adildir va'd ve va'id onun kullarına verdiği bir sözdür. Bu bağlamda Mu'tezile'nin ilâhi bir sonuç olarak telakki ettiği va'd ve va'id'in gerçekleşmesi Allah'ın adaletinin tecelli etmesidir denebilir.

Mu'tezile, ameli imanla beraber değerlendirdiğinden fâsık kimsenin günahından pişmanlık duyup tövbe etmeden ölmesi halinde ebedi azabı hak edeceğini savunur. Ayrıca günahkârın tövbe dışında ilâhi af veya şefaet yoluyla affedilmesini de mümkün görmez. Onlar Ehl-i Sünnet'e ihtilafla şefaatin büyük günah sahiplerini kapsamadığını, aksine salih müminler için vuku bulacağını iddia eder. Mu'tezile'ye göre ihbât hem küfür ehlinin hem de müminlerin amellerini kapsayan bir konudur. Bir başka deyişle ihbât, itikâd ve ameli kapsayan iki farklı alana hamledilmiştir. İnanç alanında ihbâtle kastedilen küfür ehlinin ahirette iyiliklerinin geçersiz kılınmasıdır. Amel alanında ihbâtle kastedilen ise müminin kötülüklerinin iyiliklerini düşürmesidir.

Mu'tezile'nin ihbât görüşü denilince daha çok müminin amellerini konu alan ihbât anlayışı akla gelir. Mu'tezileyi ihbât ve istihkak görüşlerine sevk eden asıl problem cezayı hak eden kimsenin sevaplarının, sevabı hak eden kimsenin ise günahlarının bulunmasıdır.²²³ Onlar, sevap ve cezanın devamlı ve tek yönlü olarak elde edildiğini iddia ederler. Cennet ve cehennem aynı anda hak edilmesini ya da cehennemi hak eden kimsenin sonradan cenneti,

---

²²³ Mehmet Emin Gürel, "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 276.

cenneti hak eden kimseninse sonradan cehennemi hak etmesini mümkün görmezler. Bu nedenle ihbât ve istihkak Mu'tezile ekolünde daha çok tartışma alanı bulmuştur.

Mu'tezile, Cehm b. Safvân'ın (ö.128/745-46) âhirette, cehennem ehlinin azaba alışı bir süre sonra acı hissetmeyeceğine dair iddiasını tutarlı bulmamıştır. Onlara göre ceza devam yoluyla elde edildiğinden cehennem azabı da daimi olacaktır. Dolayısıyla Cehm' in iddia ettiği gibi azabın sonlu olması görüşünü isabetli bulmazlar.²²⁴ Yine Mu'tezile ekolü Mürcie'nin amelin imandan sayılmayacağına dair serdettikleri görüşlerine de tepki göstermiştir. Mürcie, Mu'tezile'nin amelin imanla beraber olduğu iddiasına ihtilaf ederek amel ve imanın birbirinden farklı şeyler olduğuna işaret eder. Onlara göre müminin büyük günahı imanına zarar vermez. Mu'tezile onların bu görüşüne ihtilaf etmiş iyilikle kötülüğün mükâfatla cezanın birlikte olmasının imkânsız olduğunu savunmuştur. Mürcîî âlimlerden Halidî, hem iyilikleri hem de kötülükleri bulunan kâfirin âhirette azabının sonlu olacağını iddia etmiştir.²²⁵ Mu'tezile, iman ve küfrün birbirine zıt olmasına dikkat çekerek onun bu görüşünün makul olmadığını dile getirmiştir. Mu'tezile'ye göre kâfir ebedi cehennem azabını hak edendir. İyilikleri azabının hafiflemesine vesile olsa da azabını sona erdirmesi düşünülemez. Onlar cehennem ehlinin cehennemde devamlı azap edileceğine inanırlar. Günahlara karşılık dünyada uygulanan had cezalarının, âhiretteki azabı düşürmeyeceğini söylerler.²²⁶ Onlara göre fâsik tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi cehennemliktir.

Kelâm ekolleri, kötülüklerin iyilikler karşısında düşürülmesinde hem fikirken, iyiliklerin kötülükler karşısında boşa çıkarılması hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafın temel nedeni, ekollerin ihbâtın gerçekleşeceği alan hakkında ittifak sağlayamamış olmalarıdır. Bir başka ifadeyle, ekoller ihbâtın inançta mı yoksa amellerde mi gerçekleşeceği hususunda ayrılığa düşmüşlerdir. Birçok ayette kâfir, münafık ve bazı mümin kimselerin amellerinin boşa çıkacağı haber verilmiştir. Buna binaen Mu'tezile amel ile imanı bir bütün kabul ettiğinden, ihbâtın bu iki alanda da gerçekleşeceğine hükmetmiştir. Dolayısıyla ihbâtın hem müminin hem de kâfirin amellerinde uygulanacağını söylemiştir.

İhbât, kâfirin ameli kastedildiğinde küfrü sebebiyle tüm iyiliklerinin geçersiz sayılmasıdır. Müminin ameli söz konusu olduğunda ise fazla olan kötülüklerin daha az olan iyilikleri düşürmesi kastedilir. Ehl-i Sünnet ihbâtın yalnızca inanç alanında, 'küfür ehlinin salih

---

²²⁴ Hüseyin Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 187.

²²⁵ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 580.

²²⁶ Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 187. Havarizmî, *Kitâbu'l-fâik fi usûli'd-dîn*, 479.

amellerinin iptal edilmesi' şeklinde gerçekleşeceğini savunur. Onlar iman ve ameli birlikte değerlendirmediklerinden 'müminlerin salih amellerinin iptal edilmesi şeklinde' bir ihbât anlayışını kabul etmezler. Şayet ihbâtın müminlerin ameli hakkında gerçekleşeceği söylene bu durum ancak tekfir olarak ifade edilen 'kötülüklerin iyi ameller karşısında düşürülmesi (bağışlanması)' anlaşılmalıdır.

Mu'tezile mezhebi, kendi içlerinde ihbâtın nasıl gerçekleşeceği hakkında ittifak sağlayamamıştır. İhbât, tek bir büyük günahın tüm iyilikleri silmesiyle mi yoksa iyilik ve kötülüklerin birbirlerine oranla çok olanın az olanı düşürmesiyle mi gerçekleşir? şeklinde iki soru gündeme gelmiştir. Çoğu Mu'tezilî âlim ve Ebû Ali'ye göre ihbât, tek bir büyük günahın varlığı halinde tüm iyiliklerin düşürülmesinden ibarettir. Kâdî Abdülcebbar ve Ebû Hâşim'e göre ise günahların küçük ya da büyük olmasına bakılmaksızın bütün iyilik ve kötülüklerin birbirine oranlanmasıyla fazla olan değer az olanı düşürmesidir.²²⁷

Mu'tezile ihbât görüşlerini sevap ve ceza karşılıkları üzerinden değerlendirmiştir. Onlar sevap ve cezanın eşit miktarda ya da ikisinden birinin daha fazla hak edileceğini düşünürler. Sevap ve cezanın aynı anda elde edilmesinin caiz olmadığını söylerler. Onlara göre ikisinden birinin fazla olması, ötekinin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanır. Mu'tezile'nin ihbâtla kastettiği, fazla olan kötülüklerin, iyilikleri ortadan kaldırmasıdır.²²⁸ Kâdî, mükelleflerin durumunu şöyle izah eder; Mükellef kimse ya itaat ya da mâsiyet ehlidir. Sevap ve günahlarının bir arada eşit bir şekilde bulunması caiz değildir. Bir kimsenin aynı zamanda mükâfat ve cezayı hak ediyor olması olası değildir. Bu sebeple ya taatleri ya da mâsiyetleri baskın gelmelidir, fazla olan taraf diğerini düşürmelidir.²²⁹ Abbad b. Süleyman es-Saymeri ve Mürcie bu konuda Mu'tezile'nin geneline ihtilaf etmişlerdir. Onlara göre ceza yalnızca tövbe ile düşebilir. Salih amellerin çok olması cezanın düşürülmesinde etkili değildir.²³⁰

Mu'tezile, mükâfat ve cezanın aynı anda hak edilmesinin imkânsız olduğuna dair birkaç delil ileri sürmüştür: Mu'tezile'ye göre mükâfat ve ceza devam yoluyla kazanılan değerlerdir.²³¹ Bu iki farklı değer bir kimseye aynı anda ya da sırayla uygulanması mümkün değildir. Mükâfata eksiklik ve kusurun, cezaya menfaat ve rahatlığın bitişmesi düşünülemez. Bu iki değer tabiatı itibariyle birbirlerinden farklıdır. Mükâfatı hak eden davranış övülür, övülen

²²⁷ Maraz, "İstihkak Teorisi (Hak Etmenin Gerekliliği)", 3/1527.

²²⁸ Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 185.

²²⁹ Kadî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, İlyas Çelebi (ed.) (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1988), 1/514.

²³⁰ Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/512.

²³¹ Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/512.

amelin övülmesi devamlıdır. Aynı şekilde cezayı hak eden davranış kınanır, kınanan davranışın kınanması da devamlıdır. Dolayısıyla mükellefin aynı anda hem menfaati hem de zararı hak etmesi düşünülemez. Menfaat ve zararın hak edilmesinde sırayla elde etme, zamansal olarak öncelik veya sonralığın olması gibi durumlar imkânsızdır.²³² Buna göre hem sevabı hem de cezayı hak edecek amelleri bulunan kimselere ihbât ve tekfirin uygulanmasını zorunlu görmüşlerdir.

Mükâfat ve ceza, nitelik olarak birbirine zıttır. Mükâfatta övgü ve yüceltme cezada ise kınanma ve aşağılama vardır. Mükellef salih ameliyle övülürken aynı zamanda kötü ameliyle kınanamaz. Şayet böyle bir durumun meydana gelişi, iki zıttın aynı anda kazanılması olur ki bu durum mümkün değildir.²³³ Öyleyse aynı anda hak edilmesi mümkün olmayan iki değerden fazla olanın az olanı düşürmesi gerekir.

Tartışılan bir diğer husus, ivazın ceza ile birlikte hak edilmesine kıyasla mükâfatın ceza ile birlikte hak edilmesinin imkânı olup olmadığıdır. Bu hususta Ebû Ali, ivaz ile ceza arasında bir kıyas yaparak onları eşitlemiştir. Ona göre ceza ve ivazın birlikteliği mümkündür. Kâdî Abdülcebbâr bu konuda geçerli olan görüşün Ebû Hâşim'e ait olduğunu söyler. Ebû Hâşim'e göre, sevap ve ceza arasındaki fark açıktır ve sevap ikâbla düşürülür. İki de devam yoluyla kazanılır. Birinde övgü ve yüceltme varken diğerinde ise yergi ve cezalandırma söz konusudur. İkisini bir araya getirmek muhaldir. Ona göre ivaz, sürekli hak edilmeyen övgüye bitişmeyen ve eleme karşılık verilen faydadan ibarettir. Ceza ise mükellefin kötü amellerinin sonucunda hak ettiği zarardır. Biri iradi fiiller sonucunda hak edilirken diğerinde telafi söz konusudur. Aralarında zıtlık bulunmadığından kıyaslama yapılması yersizdir. İvaz Allah'ın fiillerindedir, dilerse dünyada verir dilerse de âhirete bırakır.²³⁴

Ebû Ali ve Ebû Hâşim, ihbât ve tekfiri kabul etmekle beraber meselenin keyfiyetini ilgilendiren iki hususta birbirlerine ihtilaf etmişlerdir. Bunlardan biri ihbât ve tekfirin, taat ve masiyette mi yoksa sevap ve ikâbta mı gerçekleşeceği hakkındadır. Ebû Ali'ye göre ihbât ve tekfir, taat ve mâsiyette olur. Çünkü bu ikisinin birbirine etki etmesi mümkündür. Ona göre sevap ve ikâb mâdumdur ve birlikte olmadıklarından birbirlerini etkilemelerini mümkün değildir.²³⁵ Ebû Hâşim'e göre ihbât ve tekfir sevap ve ikâbta gerçekleşir. Sevap ve ikâb niteliksel bağlamda birbirlerine zıttır. Bu nedenle birliktelikleri mümkün olmayıp birbirlerine

²³² Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/386.

²³³ Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/387.

²³⁴ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 514.

²³⁵ Koloğlu, *Cübbâ'ilerin Kelâm Sistemi* 384.

etki ederler. Sevap, övgü ve tazimle kazanılırken, ikâb istihkak ve cezayla elde edilir. Ona göre ihbât ve tekfir hak etme ile gerçekleşir.²³⁶

Bir diğer ihtilaf ise iyilik ve kötülüklerin birbirine oranlanması hususundadır. Ebû Ali, ihbât ve tekfirin tek taraflı bir oranlamaya tabi tutularak uygulanacağını söyler. Ebû Hâşim ise ihbât ve tekfirin muvazene denilen karşılıklı bir oranlama yoluyla gerçekleşeceğini savunur. Ebû Ali, oranlama yoluyla mükâfat ve cezadan fazla olan tarafın az olanı kendisinden hiçbir eksilmeye sebep olmaksızın düşüreceğine hükmeder. Ona göre ihbât ve tekfir tek bir değerde gerçekleşir. Ya taatte ya da mâsiyette söz konusu olur. Bir başka deyişle, cezanın mükâfattan fazla olması halinde mükâfatın düşürüleceğini cezanın ise herhangi bir eksilme ve hafiflemeye uğramaksızın sabit kalacağını söyler. Bu durumun aksine mükâfatın fazla olması halinde ise mükâfatın eksilmeksizin cezanın düşürüleceğini söyler. Örnek vermek gerekirse; Bir kimsenin 20 birim günahı, 10 birim de taati olsa 20 birim günahının çokluğu sebebiyle 10 birim taati düşer. 20 birim günahının varlığında hiçbir değişiklik olmaksızın karşılığında ceza hak edilir. Taatlerin düşürülmesinin mâsiyete hiç bir etkisi yoktur. Ebû Ali'nin tek taraflı oranlamayı esas alan bu görüşü mahza ihbât olarak isimlendirilmiştir.²³⁷ O, Ebû Hâşim'in muvazene denilen mükâfat ve cezanın karşılıklı oranlanması görüşünü red eder. Ebû Ali'ye göre muvazenenin uygulanması durumunda tek taraflı bir oranlama olmayacağından mükellef mükâfatı hak ederken aynı zamanda da cezaya müstahak olmuş olur. Bu durum ise imkânsızdır.²³⁸

Ebû Hâşim'in muvazene teorisine göre, mükellefin mükâfat ve cezaları adalet gözetilerek karşılıklı oranlamaya tabi tutulmalıdır. Mükellef, kötülüklerinin çokluğu sebebiyle iyiliklerinin mükâfatından mahrum olmamalıdır. Şayet kötülüklerinin fazlalığı sebebiyle sevapları tamamen düşürülse bu zulüm olur. Burada yapılması gereken fazla olan değer az olandan çıkarılması ve kalan değer sabit olarak hak edilmesidir. Bu duruma şöyle örnek verilir; Mükellefin 5 birim cezası buna mukabil 10 birim de mükâfatı olsa, 5 birim ceza oranlama yoluyla 10 birim mükâfattan düşürülür. Mükellef bu oranlamadan geriye kalan 5 birim mükâfata hak kazanır. Şayet ceza fazla ise mükâfat cezadan düşürülür, arta kalan ceza hak edilir. Muvazene yoluyla ihbâttan kastedilen de budur. Mükellef için faydanın sağlanması esas alınır. Ebû Hâşim'in bu görüşüyle, mükellef ya doğrudan sevaplarıyla ya da sevaplarının cezanın oranını düşürmesiyle fayda elde eder. Ebû Hâşim, adaletin sağlanması ve kulun iyi amellerinin göz ardı edilmemesi

²³⁶ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 516. Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/388.

²³⁷ Teftâzânî, *el-Mekâsîd*, 692. Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 193. Hüseyin Maraz, "Fahreddin Râzî'nin Cübbâiler'in İhbât ve Tekfir Düşüncesine eleştirisi", *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/3 (2018), 32.

²³⁸ Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/389.

için en iyi yöntemin muvazene olduğunu savunur. “*Kim zerre miktarı bir iyilik yaparsa karşılığını görür ve yine kim zerre miktarı bir kötülük yaparsa karşılığı görür.*”²³⁹ ayetini muvazene görüşüne delil gösterir.

Kâdî Abdülcebâr, Ebû Ali'nin mahza ihbât görüşünün adaletle bağdaşmadığından makul olmadığını söyler. O, Ebû Hâşim'in muvazene görüşünü isabetli bulur ve haklılığını şöyle izah eder; Mükellef salih amellerini teklif doğrultusunda, kötülüklerden uzaklaşarak işlerse sevabı hak eder. Günahkâr olsa bile yaptığı iyiliklere karşılık kendisine sevap verilmesi gerekir. Aksi takdirde hak etmesi dışında mükâfatlandırılması düşünülemez. Günahkârın sevaplarının menfaatinden mahrum kalmaması için muvazene uygulamasının gerçekleşmesi elzemdir. Dolayısıyla salih amelleri miktarınca hak ettiği cezasının düşürülmesi gerekir. Mükâfatlandırmanın yanında zararı giderme de bir fayda olduğundan günahkârın cezasının hafifletilmesi de zararı gidermeye yönelik menfaattir. Kâdî Abdülcebâr da Ebû Hâşim gibi “*Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.*” ayetini muvazenenin doğru bir yöntem olduğuna delil gösterir.²⁴⁰

Ebû Hâşim'in muvazene görüşü, Ebû Ali'nin mahza ihbât görüşüne kıyasla daha adil ve isabetli görülmüştür. Zira Ebû Ali'ye göre kötülüklerin çokluğu karşısında iyiliklerin tamamının düşürülmesi elzemdir. Kelam ekolleri, Ebû Hâşim'in fazla olan iyiliklerin kötülükleri düşürmesi görüşünü kabul ederlerken, fazla olan kötülüklerin tüm iyilikleri düşürmesi görüşünü ise tutarlı bulmamışlardır. Ehl-i Sünnet, Ebû Hâşim'in kastettiği kötülüklerin fazlalığı karşısında iyiliklerin bir kısmının iptali ise bu görüşü makul karşılamıştır. Kötülüklerin karşısında iyiliklerin tamamının düşürülmesini ise mümkün görmemişlerdir. Onlara göre iyiliklerin tamamının iptali ancak dinden dönülmesi durumunda gerçekleşir.²⁴¹

2.2.1. Mu'tezilî Anlayışta İhbât ve İstihkakın Akli ve Nakli Dayanakları

Mu'tezile aynı anda iyiliklere karşılık mükâfatın, kötülüklerle karşılık da cezanın hak edilmesini çelişki olarak gördüklerinden istihkakın şartlarını belirleme cihetine gitmişlerdir. Bunun neticesinde hak edilen sevap ve ceza gibi değerlerin adalet zemininde hak sahibine

²³⁹ Zilzal 99/7-8.

²⁴⁰ Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, /518.

²⁴¹ Maraz, "Fahredden Râzî'nin Cübbâiler'in İhbât ve Tekfir Düşüncesine eleştirisi", 32.

tevdî edilmesi adına ihbât görüşlerini oluşturmuşlardır. Mu'tezile bu görüşlerini açıklarken hem akli hem de nakli delillerini serdetmiştir.

2.2.1.2. İhbât ve Tekfirin Aklî Temeli

Kâdî Abdülcebâr'a göre, mükellef ya iyilik ya da kötülük sahibidir. Hem iyilikleri hem de kötülükleri bulunması halinde biri diğerine nazaran daha fazladır. Bu iki tür fiilin birbirine eşit olması imkânsızdır. Aynı anda bir kimseye hem sevap hem de ceza verilemeyeceğine göre, iyilik ve kötülüklerden fazla olan değer az olanı düşürmesi şarttır. Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak görüşleriyle kastettikleri budur.²⁴²

Ebû Ali'ye göre mükâfat ve cezanın aynı anda hak edilmesi aklen muhal kabul edilirken, Ebû Hâşim'e göre sem'an imkânsızdır.²⁴³ Ona göre birçok ayette fâsıkların ebedi cehennem azabında kalacağı ifade edilmiştir.²⁴⁴ Mu'tezile adalet ilkeleriyle çelişmemek adına cehennemliklerin cennete, cennetliklerin de cehenneme girmesinin makul olmadığını söyler.

Mu'tezile kelamında ihbât ve tekfirin uygulanmasının en önemli delili, kulun hak ettiği mükâfat ya da cezanın kendisine en adil şekilde verilmesinin gerekliliğidir. Sevapları olan kimsenin günahlarının günahları olan kimsenin de sevaplarının görmezden gelinmemesi gerekir. İhbât ve tekfir gerekçesi bu iki farklı karşılık arasında en çok hak edilenin kula verilmesi gayesidir. Mükâfatı hak eden cennette devamlı mükâfatlandırılacakken, cezayı hak edense cehennemde devamlı azap görecektir. Mükâfat, iyilik ve meşakkatin sonucuyken ceza ise kötülük ve rahatlığın sonucudur. Birbirine zıt olan bu iki değer aynı zamanda ya da peş peşe ayrı vakitlerde elde edilmesi düşünülemez. Bu nedenle fazla olan sevabın az olan cezayı fazla olan cezanın da az olan sevabı düşürmesi gerekir.²⁴⁵

Mu'tezile'ye göre âhirette cennet ve cehennem dışında hak edilecek üçüncü başka bir yer yoktur. Onlar Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği a'râf denilen yerin varlığını da kabul etmezler.²⁴⁶ Onlara göre cennet ve cehennem sadece istihkak yoluyla kazanılır. Bu sebeple ihbât ve tekfir zorunlu olarak vardır.

Ebû Hâşim, Ebû Ali'nin mahza ihbât görüşünü kabul etmez. Ona göre tek bir günahın varlığı halinde tüm mükâfatların silinmesi adaletle bağdaşmayan bir durumdur. Kendi geliştirdiği muvazene teorisinin en doğru ve en adaletli yöntem olduğunu söyler. Şayet

²⁴² Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 512.

²⁴³ Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/386. Nâsif, *Mutezileye Göre İhbat ve Tekfir*, 33.

²⁴⁴ Secde 32/18, 20 en-Nisâ 4/14, Zuhuf 43/74.

²⁴⁵ Havarizmî, *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*, 489.

²⁴⁶ Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 200.

muvazene olmasa hem kötülükleri hem de iyilikleri olan bir kimsenin, kötülükleri olan ve hiçbir iyiliği bulunmayan kimseyle aynı şekilde cezalandırılacağını söyler. Bu ise, sadece kötülükleri olan kişiye nazaran, iyilikleri olan kimse için adil bir yargılama olmayacaktır.²⁴⁷ Ebû Hâşim'in muvazene teorisine göre tüm günahlar büyük küçük fark etmeksizin aynı derecede kabul edilir. Ona göre büyük günahın varlığı halinde, mükâfat cezaya etki ederek cezanın hafiflemesini sağlar. Küçük günahın bulunmasında ise, taatlere etki ederek eksilmeye sebep olur. Ebû Ali'ye göre küçük günahın varlığı mükâfatın hak edilmesine etki etmezken, büyük günahın varlığı mükâfatın elde edilmesine engel teşkil eder.²⁴⁸

Ebû Ali'nin mahza ihbât görüşü ve Ebû Hâşim'in muvazene görüşü kıyaslandığında muvazene görüşünün daha makul olduğu görülür. Kötülüklerin çokluğuna rağmen iyilikler göz ardı edilmemektedir. Ebû Hâşim'in meseleye hem adalet hem de fayda odaklı yaklaştığı söylenebilir.

2.2.1.3. İhbât ve Tekfirin Nakli Temeli

Kâdî Abdülcebâr, “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız.”²⁴⁹ ayetini tekfire referans gösterir. Bu ayeti yorumlarken küçük günahların bağışlanmasının şartının büyük günahlardan kaçınmak olduğunu söyler. Ona göre tekfir, sadece küçük günahlarda gerçekleşir.²⁵⁰ Ayette “Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır.”²⁵¹ buyrulmuştur. Mu'tezilî âlim Zemahşerî'ye (ö. 538/1144) göre bu ayetle kastedilen iki mana vardır. Bunlardan birincisi, taatlerin çokluğuyla küçük günahların affedilmesidir. Nitekim Hadis-i şerifte de büyük günahlardan kaçınıldığı takdirde iki vakit namaz arasında işlenen küçük günahların affedileceği bildirilmiştir.²⁵² Bir diğer mana ise kişinin iyiliklerinin kötülüklerini izale etmesidir.²⁵³

İhbâtın nakliliğine referans gösterilen bir diğer delil “Onların yaptıkları her bir iyi işi ele alırlar, onu saçılmış zerrelere haline getiririz (değersiz kılarız).²⁵⁴” “Ey iman edenler! Allah'a

²⁴⁷ Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/390.

²⁴⁸ Metteveyh, *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*, 3/390.

²⁴⁹ Nisâ 4/31.

²⁵⁰ Nâsîf, *Mutezileye Göre İhbat ve Tekfir*, 66.

²⁵¹ Hüd 11/114.

²⁵² Müslim, “Taharet”, 14.

²⁵³ Zemahşerî Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'it-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 3/504.

²⁵⁴ Furkân 25/23.

itaat edin, peygamber'e itaat edin. İşlerinizi boşa çıkarmayın."²⁵⁵ ayetidir. Ebû Ali, delil gösterilen her iki ayetin herhangi bir tevile tabi tutulmadan ihbâta delil olduğunu söyler. Ona göre birinci ayette Allah'ın amelleri boşa çıkaracağını, diğerinde ise itaatsizlik neticesiyle amellerin ihbâtına işaret edilmiştir. Ayette ihbâtla kastedilen hak edilen menfaatin düşürülmesi olmayıp amelin bir menfaati hak edecek vasıfta olmaması anlaşılır.²⁵⁶

Ebû Ali, mürtedin küfre düşmeden önceki imanının geçersiz olduğunu söyler. Buna kıyasla günahkârın tövbe etmeden ölmesi halinde salih amellerinin iptal edileceğini iddia eder.²⁵⁷ "*Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden fazla çıkarmayın, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra yaptıklarınız boşa gider de farkında olmazsınız bile*"²⁵⁸ ayetini görüşüne delil gösterir. O, görüşlerini açıklarken çoğu Mu'tezilî âlimin başvurduğu gaibin şahide kıyas edilmesi metodunu kullanır. Yine ona göre yapılan kötülüklerle pişman olmak kötülükleri düşüreceği gibi, yapılan iyiliklerle pişmanlık duymak da iyilikleri siler.²⁵⁹ "*Siz ey inananlar! Servetini gösteriş ve övgü için harcayan, Allah'a ve âhiret gününe inanmayan birinin yaptığı gibi, iyiliğinizi başa kakarak ve duyguları inciterek yardımlarınızı değersizleştirmeyin.*"²⁶⁰ ayetini de bu görüşüne delil gösterir.

Ebû Ali, büyük günah işleyen ve günahlarına tövbe etmeyen kimseyi, başkasına elbise dikip onu teslim etmeyen ve parçalayan terziye benzetir. Terzi, elbiseyi parçalamakla kendi emeğini ve zamanını zayi etmiştir. Elbiseyi sağlam bir şekilde sahibine ulaştırmadığı için de hiçbir ücreti hak edemez.²⁶¹ Kâdî onun bu benzetmesini kabul etmez. Ona göre terzi elbiseyi dikip bitirdiği an ücreti hak etmiş olur. Sonrasında elbiseye zarar verdiği için ücret isteme hakkını kaybetmiştir. Buna göre yapılan her bir amel, istihkakı zorunlu kılar. Fakat ardından yapılan bir başka amel o hakkı talep etmeyi düşürebilir. Ayetin maksadına uygun olan görüş de budur. Nitekim Kâdî Abdülcebbar da ihbâtı kabul etmeyenlere bu ayeti delil göstermiştir. Ayette, sadaka verip sonra o iyiliklerini başa kakan kimselerin amellerinin boşa çıkacağı bildirilmiştir. Kâdî' ye göre amellerin boşa çıkmasıyla kastedilen, amelin bizzat kendisinin düşmesi olmayıp sonradan hak edilen cezanın önceden hak edilen salih amelin mükâfatını düşürmesidir.²⁶²

---

²⁵⁵ Muhammed 48/33.

²⁵⁶ Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 204.

²⁵⁷ Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 204.

²⁵⁸ Hucûrat 49/2.

²⁵⁹ Gürel, "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", 281.

²⁶⁰ Bakara 2/264.

²⁶¹ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 520. Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 204.

²⁶² Maraz, *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* 205.

Zemahşerî'ye göre, ayette zikredilen amellerin boşa çıkmasına sebep olan davranış, müminlerin seslerinin Hz. peygamberin sesinden daha yüksek çıkması değildir. Müminlerin Hz. peygamberi önemsememek ve onu hafife almak suretiyle kişiyi dinden çıkaracak fiillere işaret edilmiştir.²⁶³ Bir başka ifadeyle, ayette ihbâtla kastedilen müminin salih amellerinin iptal edilmesi olmayıp şirk ve küfür gibi amellere yönelmeleri durumunda işledikleri iyi amellerinin zayi olacağına göndermedir. Kâdî Abdülcebâr, “*Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görecek; kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görecektir*” ayetini ihbât görüşüne delil gösterir. Bu ayete göre yapılan iyilikler de kötülükler de karşılıksız kalmayacaktır.²⁶⁴ Günahkâr ne kadar çok günahı da olsa muhakkak iyiliklerine karşılık mükâfatı elde edecektir.

Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak anlayışına delil gösterdiği bir diğer ayette de Kehf suresinde geçen şu ayetlerdir: “*Kâfirler, Beni bırakıp da kullarımı dostlar edineceklerini mi sandılar? Biz, cehennemî o kâfirler için bir konak olarak hazırladık. De ki: "İşler bakımından en çok ziyana uğrayanları, kendilerinin iyi yaptıklarını sanarak, dünya hayatındaki gayretleri boşa gitmiş olanları size haber vereyim mi? Onlar, Rablerinin ayetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edip de yaptıkları boşa gitmiş olanlardır. Biz, Kıyamet gününde onların işte bunlar amellerini tutmak için terazi koymayacağız. Cezası, inkâr ettikleri ve ayetlerimle peygamberlerimi alaya aldıkları için cehennemdir.*”²⁶⁵

Mu'tezile ayeti inanç alanında serdettikleri ihbât görüşlerine delil göstermişlerdir. Bu ayet iyilikleri olmakla beraber küfür içinde olan kimselerin tüm iyi amellerinin iptal edileceğine işaret eder. Zemahşerî, ayette geçen ihbâtla ilgili nakledilen görüşleri şöyle aktarır; Hz. Ali'den nakledilen görüşe göre ayette geçen “*dünya hayatındaki gayretleri boşa gidenler*” ifadesiyle kastedilenler ruhban sınıfıdır. Yine Hz. Ali'nin “*Hârurî Hâricîleri bu kimselerdendir*” dediği nakledilmiştir. Mücâhid b. Cebr'in (ö.103/721) bu kimseler ehl-i kitaptan olanlardır dediği nakledilmiştir. Yine Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin (ö. 74/694) “*Kıyamet günü birtakım insanlar Tihame dağı büyüklüğünde sandıkları amellerini getirecektir. Fakat amelleri tartıldığı zaman hiçbir ağırlığının olmadığı anlaşılacaktır.*” dediği nakledilir.²⁶⁶

Özetle, Mu'tezile kelamı ihbâtı hem itikâd hem de amel alanında temellendirmeye çalışmıştır. İtikâdi alanda başta kâfirler olmak üzere müşrik, münafık ve mürted kimselerin salih amellerinin boşa çıkacağını söylemiştir. Yine ihbâtı amel alanında değerlendirerek fâsık olarak

²⁶³ Zemahşerî Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-, *El-Keşşâf 'An Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl Fî Vücûhi't-Te'vîl*, Murat Süliin (ed.), çev. Necdet Çağıl - Abdulaziz Hatip - Murat Kaya vd. (İstanbul Türkİye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 280.

²⁶⁴ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*, 518.

²⁶⁵ Kehf 18/104-105-106.

²⁶⁶ ez-, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki Ğavâmidî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, 4/132.

zikrettikleri günahkâr müminlerin iyi ve kötü amellerini birbirine oranlayarak günahları sevaplarından fazlaysa sevaplarının boşa çıkacağını, sevapları küçük günahlarına nazaran fazlaysa küçük günahlarının bağışlanacağını (tekfir) iddia etmiştir. Onlar bu görüşlerini usûl-i hamse prensiplerine mutabık kalarak akli ve nakli delillerle serdetmişlerdir. Mu'tezilenin itikâd alanında serdettikleri ihbât görüşü diğer kelimeler tarafından kabul görünürken, amel alanında müminin salih amellerine işaret eden görüşleri Ehl-i Sünnet mektebi tarafından reddedilmiştir.

2.3. Ehl-i Sünnetin Mu'tezile'nin İhbât ve İstihkak Görüşlerine Eleştirisi

Çalışmanın ana konusu "Fahreddin er-Râzî'nin Mu'tezilenin ihbât ve istihkak anlayışına eleştirisi"dir. Râzî, birçok kelâmî problemin çözümünde kendine özgü bir duruş sahibi olsa da nihayetinde o bir Ehl-i Sünnet mensubudur. Nitekim kendisi farklı düşünmüş olmasına rağmen Ehl-i Sünnete olan mensubiyetini her seferinde dile getirmiştir.²⁶⁷ Bu nedenle Râzî'nin Mu'tezile eleştirisine geçmeden evvel ana hatalarıyla Ehl-i Sünnet'in ihbât ve istihkak anlayışına bakmakta yarar görüyoruz.

Hiç kuşkusuz Ehl-Sünnet ve Mu'tezileyi birbirinden ayırıştıran husus büyük günaha karşı olan yaklaşım farklılıklarıdır. Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre büyük günah işleyen kimse tövbe etmeden öldüğü takdirde ebedi cehennemlidir. Zira onlarda iman-amel münasebeti birbirinden bağımsız düşünölmeyecek kadar iç içedirler. Ehl-i Sünnet âlimleri ise ameli imandan saymadıklarından dolayı Mu'tezilenin iddiasını akî ve sem'i delillerle çürötmeye çalışmışlardır.²⁶⁸ Ehl-i Sünnete göre kişinin tek bir hatasından dolayı bütün iyiliklerin göz ardı edilmesi müminler açısından zulümdür akla ve naslara aykırıdır. İman her şeyden önce Allah'ı bilmektir. Zıddı ise onu inkâr etmektir. Bu kapsama girmeyen bir günahdan dolayı kişinin ebedi olarak cehennemde kalması imanla bağdaşmayacağından dolayı mümkün değildir. Ebedi cehennemlik ancak iman dışı bir davranışın cezası olarak tahakkuk etmesi düşünölebilir. Bu nedenle ebedi cehennem cezası ancak küfür ve şirkle tahakkuk edileceği kabul edilmiştir.²⁶⁹

Ehl-i Sünnet cenahının Eş'ari teorisyeni İmâmü'l- Haremeyn el-Cüveynî (ö.478/1085), konuyu bir benzetme yoluyla açıklamıştır. Ona göre şayet bir hizmetçi, efendisine yüz sene ya da daha fazla itaatkâr bir şekilde hizmet etse, efendisinin hakkını gözetse, bu hizmetçinin tek

²⁶⁷ Fahreddin, *Ana Meseleleriyle Kelam ve Felsefe: El-Muhassal*, 78.

²⁶⁸ Teftâzânî, *el-Mekâsîd*, 692.

²⁶⁹ Cüveynî, *el-İrsâd*, 317.

bir hatasına mukabil yaptığı tüm iyiliklerinin hiçe sayılması iyi bir tutum olarak görülmez. Hakeza itaatkâr ve efendisine iyilikle hizmet eden bir hizmetçinin, birtakım kusur ve hatalarından dolayı efendisi tarafından cezalandırıp sonra da affetmesi mümkündür.²⁷⁰ Yani sevap ve cezanın birbirini düşürmesinde sevabın cezaya karşı bir ayrıcalığı yoktur. Nitekim naslarda kötülüklerin iyilikleri silmesine mukabil daha çok iyiliklerin kötülükleri düşüreceğine işaret edilmiştir.²⁷¹ Bu nedenle kulun bir hatadan dolayı ebedi cehennemde kalması aklen uygun görülmemiştir.

Mu'tezileye göre sevap ve ceza devam yoluyla elde edilen birbirine zıt iki neticedir. Mu'tezili anlayışta sevap, kendisinde övgü ve yüceltmenin bulunduğu saf bir faydadır. İkâb ise kendisinde kınanma ve istihfafın bulunduğu zarardır. Ehl-i sünnet, bu iki değerın devam yoluyla ve katışıksız elde edilmesini mümkün görse de ikisini birden hak etmenin, birbirine aykırı bir hal olduğu görüşünü isabetli bulmazlar. Şayet iki değerden biri, diğerini düşürecekse iyiliklerin kötülükleri düşürmesi daha isabetli görülmüştür.²⁷²

Ehl-i Sünnet'e göre küçük ya da büyük günahın varlığı mükâfatın verilmesine engel değildir. İyilikler kendi hakikatleriyle (zâtı itibariyle) vardır ve varlıkları gerçektir. Nitekim şayet ridde ve sünnetten yüz çevirmek gibi büyük günahlarla iyiliklerin sevabı düşmüş olsaydı büyük günah olmalarından dolayı geçerlilikleri de ortadan kalkmış olması icap ederdi. Oysa böyle bir durum söz konusu edilmemiştir. Mu'tezile'ye göre ise mükâfat ancak iyi amellerin karşılığında verilen bir ödüdür. Bu nedenle büyük günahlar mükâfata engeldir. Neticede neden-sonuç ilişkisi bağlamında birbirini nakzeden iki zıddın bir arada bulunması mümkün görülmemiştir.

Mu'tezile günah-sevap ilişkisini akli ve mantıki önermelere dayandırdığı gibi nastan referanslarla desteklemiştir. Mu'tezile aşağıdaki ayet gruplarını ihbât anlayışına delil getirmiştir: Mu'tezile'nin nakli delil olarak ileri sürdükleri ayetlerin bir kısmı şu şekildedir: *“Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah'ın mescitlerini onarıp şenlendiremezler. Onlar, yapıp ettikleri boşa giden kimselerdir ve onlar ebedî olarak ateşte kalacaklardır.”*²⁷³ *“Ey iman edenler, seslerinizi peygamberin sesinden yüksek çıkarmayın. Ona, sözle birbirinize bağırdığınız gibi bağırmanın ki, siz farkına varmadan amelleriniz boşa gider.”*²⁷⁴ *“Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını insanlara*

²⁷⁰ Cüveynî, *el-İrşâd*, 317.

²⁷¹ Hûd 11/114. (إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ) “Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder.”

²⁷² Hûd 11/114.

²⁷³ Tevbe 9/17.

²⁷⁴ Hucurât 49/2.

gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın. O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır; kayanın üzerine şiddetli bir yağmur yağmış, onu çıplak halde bırakmıştır. Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez.”²⁷⁵

Ehl-i Sünnet, Mu'tezilenin nas referanslarını karine eksikliğinden dolayı mesnetsiz bulmuştur. Ehl-i Sünnet'e göre Mutezilenin iddia ettiği gibi ilgili ayetlerde mümin kimsenin ameline yönelik ihbâta delil olacak bir karine bulunmamaktadır. Bir başka deyişle ayetler, müminlerin günahlarından çok inkara götüren şirk ve küfür gibi durumlarla alakalıdır. Ayetlerde daha çok şirk ve küfür gibi amelleri zayi eden durumlardan söz edilmiştir. Mu'tezile ilahi beyanların amelle Ehl-i Sünnet ise inançla alakalı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu nedenle Ehl-i Sünnet, ilgili ayetlerin amelden çok inanç alanında gerçekleşecek ihbâtla ilgili olduğunu savunmuştur.

Ehl-i Sünnetin aksine Mu'tezile, *“Mallarını Allah yolunda harcayan, sonra da harcadıklarının arkasından başa kakıp incitmeyenler için rablerinin katında özel karşılık vardır. Artık onlar için korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir.”²⁷⁶* ayetini savunduğu ihbât anlayışına delil göstermiştir. Görüldüğü üzere ayette sevabın hak edilmesi, iyiliklerin başa kakılmaması ve eziyet fiilinin olmaması şartına bağlanmıştır. İnfak amelinin sevabı, bu şartlar doğrultusunda kazanılacaktır. Buna göre salih amel, Allah'ın rızasını kazanmak gayesiyle iyi niyetle işlenen ameldir. Amelde başa kakma ve eziyet fiili bulunduğu karşılığında mükâfatın hak edileceği salih bir amelden söz edilemez.²⁷⁷ Dolayısıyla ilgili şartlar oluşmadığında büyük günah sebebiyle boşa giden bir amelden bahsedilemez. Ehl-i Sünnet'e göre ayet Mu'tezile'nin savunduğu ihbât anlayışının şartlarını barındırmamaktadır.

Mu'tezile, *“Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır.”²⁷⁸* ayetini büyük günah sahibinin ebedi cehennemlik olduğu görüşlerine delil göstermiştir. İbn Abbas, *“kim bir mümini kasten öldürürse...”* ifadesini, müminin kanını helal sayarak öldüren kimsenin ebedi azaba müstahak olacağı şeklinde yorumlamıştır. Kasıtlı olarak cinayet işleyen kimse o fiili helal sayarak işlemiştir. Adam öldürmenin büyük günahlardan olduğuna iman eden kimseyi, nefsi bu fiile zorlar, inancı ise onu bu fiilden uzaklaştırır. Kişi

---

²⁷⁵ Bakara 2/264.

²⁷⁶ Bakara 2/262.

²⁷⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 7/51.

²⁷⁸ Nisâ 4/93.

böyle bir fiile korkarak ve tereddüt ederek yeltenir. Bunun delili ise, Allah kısas ayetinde adam öldüren kimse için ebedi azabı zikretmemiş olmasıdır.²⁷⁹ Râzî'ye göre ayette ebedi bir azapla cezalandırılacağı kastedilen kimseler, haramı helal sayan kâfirlerdir. Müfessirler de bu hususta icmâ etmişlerdir.²⁸⁰ Oysa kâfir için cinayet fiiline karşılık dini hükümler uygulanmaz. Nitekim İslam hukukuna göre uymayan bir harbi öldürüldüğünde onu öldüren kimseye kısas uygulama yükümlülüğü yoktur.²⁸¹ Ayrıca ayette geçen hulûd kelimesi, gerçek anlamıyla ebedi azabı hakketmek manasına gelse de başka manalarda kullanımı da söz konusudur. Dolayısıyla Mu'tezilenin referans gösterdiği ayetler cezanın ebediliği hususunda kati nas olarak kabul edilemez. Nassın sübutu kesin olsa da delaleti kati değildir. Zira bazen hulûd lafzıyla kastedilen mana sürenin uzamasıdır. Hükümdarlara يحيي الملوك بتخليد الملك saltanatın daim olsun selamlamalarında 'daim olsun (hulud)' lafzı bu manada kullanılmaktadır.²⁸²

Ehl-i Sünnete göre Mu'tezile'nin büyük günah işleyen ve tövbe etmeden ölen kimselerin ebedi azaba müstahak olacaklarına dair görüşleri naslarla çelişmektedir. Nitekim "*Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar.*"²⁸³ ayetinde, şirk haricinde her günahın bağışlanabileceğini haber verilmiştir. Ehl-i Sünnete göre Mu'tezile'nin ayeti tövbe şartına bağlaması iki yönden mümkün değildir. Birincisi, onların argümanlarına göre Allah, tövbe edildiği takdirde şirk de dâhil olmak üzere her günahı affeder. İkincisi Allah, müşrik ile mümini birbirinden ayırt etmiştir. Müşrik kimsenin şirk fiiline yaptığı tövbe şirk fiilini ve şirk döneminin tüm günahlarını ortadan kaldırır. Günahkâr müminin günahları için yaptığı tövbe ile de günahları bağışlanır.²⁸⁴

---

²⁷⁹ Bakara 2/178-179.

²⁸⁰ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 8/251-252.

²⁸¹ Cüveynî, *el-İrşâd*, 315.

²⁸² Cüveynî, *el-İrşâd*, 316.

²⁸³ Nisâ 4/48.

²⁸⁴ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 8/75-76.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. FAHREDDİN er-RÂZÎ'NİN MU'TEZİLÎ ANLAYIŞA ELEŞTİRİSİ

3.1. Mu'tezile'nin İstihkak görüşlerinin Eleştirisi

Fahreddin er-Râzî, müminlere ahirette verilecek olan mükâfat ve ceza hususunda selefi Eş'arî gibi düşünür. O, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi cennet ve cehennemin istihkakında kulların fiillerinin mutlak suretle amil olduğunu kabul etmez. Ona göre cennet ve cehennemin hak edilişi Allah'ın rahmet, hikmet ve adalet sıfatlarıyla gerçekleşecektir. Şayet istihkak sadece kulların fiilleriyle gerçekleşmiş olsaydı o zaman Allah'ın rahmetinden bahseden ayetlerin bir değerinin olmaması gerekirdi. Râzî, ayrıca Mu'tezile'nin va'd ve vaîd'i Allah için zorunlu görmelerini de eleştirmiştir. Ona göre Allah, mecbur olmamakla beraber kullarının menfaati için itaat ve salih amellere mukabil va'd'ini yerine getirir. Vaîd'i gereği adaletiyle kullarını cezalandırabildiği gibi va'd'i icabı da merhamet ederek cezalandırmaktan vazgeçebilir.²⁸⁵

Mu'tezile, “*De ki: Allah'tan bir ahit mi aldınız. Öyle ise Allah asla ahdinden caymaz.*”²⁸⁶ ayetinde geçen ahit, va'd anlamına yorarak bununla Allah'ın söz vermesi kastedildiğini savunmuştur. Buna göre ayetin anlamı Allah, çirkin fiil yaratmadığı gibi o, her türlü çirkin fiilden de münezzehtir. Buna göre Allah'ın ahdi va'd'i, va'd'i de ahddır. O, söz verdiği hiçbir şeye muhalefet etmez. Zira Allah'ın önce va'd'inden dönmeyeceğini bildirip sonra da bu sözüne hilaf etmesi, onun için yalan olmuş olur ki böyle bir durum Allah için muhaldir. Zira Allah, her türlü yalan ve abes işten beridir.

Mu'tezili düşünür Ali Cübbâ'ye göre ayet, Hz. Musa ve ondan sonra gelen peygamberlerin ümmetlerini kapsamaktadır. Buna göre büyük günah işlemek her ehli kitaba yasaklanmıştır. Bu bakımdan ayet, büyük günah sahiplerinin ebedi olarak cehennemde kalacaklarına da delil teşkil etmektedir. Günah ve günahların dereceleri aynı olduğu gibi Allah'ın va'd ve vaîd'i de hiçbir ümmete göre değişiklik arz etmez.²⁸⁷ Râzî'ye göre ise ilgili ayet birkaç açıdan incelenebilir. Râzî, öncelikle ayeti bağlamsal açıdan ele alarak sebebi nüzulünü Yahudilere hasretmiştir. Ona göre ayet, Yahudilerin azabın sadece birkaç günden ibaret olduğunu iddia etmeleri ve bu görüşlerini kesin bir dille ifade etmelerine bir reddiyedir. Yani ayet ‘am değil hastır. Genel olduğunu destekleyecek bir karine de bulunmadığından dolayı ayeti büyük günah işleyen müminlere de teşmil etmek doğru değildir. Zira ayetin ne sıyakında

²⁸⁵ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 3/129-130.

²⁸⁶ Bakara 2/80.

²⁸⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 3/129.

ne sibakında müminlerin ahirette ebedi olarak cehennemde kalacaklarına dair bir karine bulunmaktadır. Prensip olarak günahkâr müminlerin akıbetini ahirete erteleyen Mürcî ekolü de bu konuda Râzî ile hemfikirdir. Onlar da büyük günah sahiplerinin cehennemde ebedi kalacaklarını düşünmezler. Günahkâr müminlerin affedilmesinin imkânını savunurlar. Affin kapsamı ve kimlerin bu aftan nasıl yararlanacağını hususunda ise görüş belirtmezler. Kısacası meseleyi kıyamet gününe erteleyip Allah'ın takdirine havale ederler.

Râzî, Cübbâî'nin ayetle ilgili genel yorumunu şu gerekçeden dolayı isabetli bulmaz. Allah Hz. Musa'ya büyük günah sahiplerini cehennemden çıkaracağına dair bir sözde bulunmadığı gibi cehennemden çıkarmayacağına dair de bir hüküm bildirmemiştir. O, Mu'tezile'nin iddiasına cevaben ahit ve va'd arasını açarak Allah'ın ahdi ve va'd'i arasındaki farkı şu şekilde açıklamıştır: Ona göre Allah'ın, Hz. Musa'ya "*Büyük günah sahiplerini cehennemden çıkaracağına dair bir va'dde bulunmamıştır*" sözü ile Yahudi halkından "*büyük günah sahiplerini cehennemden çıkarmayacağını haber vermiştir.*" sözü birbirinden farklı şeyleri ifade eder. Zira birinci ifadeye göre, Allah dilerse Yahudilerden büyük günah sahiplerini kıyamet günü affedebilir. Fakat onlar Allah adına hükmedip, kesin bir dil ile kendilerinden azabın kaldırılacağına hükmettiklerinden dolayı Allah bunu reddetmiştir. Buna göre ayet ileri sürülen bir iddiaya ilâhi reddiyedir. Ehl-i Sünnet'e göre ise ayetin muhatap kitlesi kâfirlerdir. Bir başka ifadeyle inkâr eden Yahudilerdir. İnkarcıların azabı ise geçici değil ebedidir. Bu bakımdan ayetin hükmüne her günah sahibine teşmil etmek ayetin nüzul sebebine aykırıdır.²⁸⁸

Râzî, Cübbâî'nin iddiası olan azabın ebediliğinin diğer ümmetler için de geçerli olduğu görüşünü reddetmiştir. Kâfirlerin ahirette ebedi azap içinde olacaklarına dair birçok nas bulunmaktadır. Râzî'ye göre ayetin Yahudi kâfirleri hedef alması aşikârken, Cübbâî tarafından bir genellemeye tabi tutulup ümmet-i Muhammed'in büyük günah sahiplerine hamledilmesi doğru değildir. Kur'ân-ı Kerimde birçok ayette şirk haricinde yapılan büyük günahların affedileceği vurgulanmıştır. Cübbâî, va'd ve vaîd hükümlerinin diğer ümmetlerde de aynı olup değişmesinin caiz olmayacağını iddia etmiştir. Râzî'ye göre Cübbâî'nin bu sözü iddiadan ibaret olup konuyla alakalı herhangi bir delili bulunmamaktadır. O, günahlara mukabil ceza vermenin Allah'ın hakkı olduğunu düşünür. Yine dilerse ceza vermekten vazgeçip merhameti ve lütfuyla affetmesinin de hakkı olduğunu söyler. Ayetin devamında gelen "*Yoksa siz Allah'a karşı bilmeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?*" hitabı, ayette kastedilen mananın tamamlanması içindir. Râzî'ye göre dini bir konuda hükmün kesinliği nakil ile ancak belirlenir. Şayet hükmü

---

²⁸⁸ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 3/130.

bilinmeyen bir konuda nakil yoksa ve o konuda kesin bir dille konuşuluyorsa bu tavır Allah'a iftira atmak olur.²⁸⁹

Ehl-i Sünnet'e göre Allah va'd'inden dönmeyeceğini açıkça bildirmiştir. Bu durum, onun dışındaki şeylerin tersi istikametinde hükmedebileceğini gösterir. Yani, Allah hikmetiyle va'd'inden dönmeyebilir. Müminlere söz verdiği nimetini verebilir. Fakat dilerse va'id'inden dönebilir bu ise caizdir, aklen bunda bir imkânsızlık yoktur. Allah'ın va'id'inden dönmesi kulunu affetmesi ve ona azap etmekten vazgeçmesidir. Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ın va'd'inden dönmesi hikmete aykırı iken va'id'inden dönmesi ise fazlı ve lutfunun kullarına tecelli etmesidir.²⁹⁰ Nitekim ayette; *“Siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da hiç şüphesiz ki cehennem odunusunuz. Siz, oraya gireceksiniz. Eğer onlar mabutlar olsalardı, oraya girmeyeceklerdi. Hepsi de orada ebedi kalıcıdırlar. Orada onlar için, inim inim inleme bulunur- Bunlar, orada da duymayacaklardır.”*²⁹¹ buyrulmuştur. Mu'tezli düşünür Zemahşerî'ye göre ayette geçen hüsna kelimesi, üstün özellik ve haslet anlamındadır. Ayrıca mutluluk manasına da gelmektedir. Buna göre hüsna kelimesi, ilâhi affi kabul edenlere göre affın kula vadedilmesi şeklinde anlaşılmalıdır. İlâhi affın gerçekleşmesini kabul etmeyenler ise mükâfatın vadedilmesi şeklinde yorumlamışlardır. Cehennemden sonra cennete girmenin caiz olduğunu kabul edenler *“işte bunlar, oradan (cehennemden) uzaklaştırılmışlardır.”* ifadesiyle ayeti görüşlerine delil göstermişlerdir. Bir diğer Mu'tezilî düşünür Kâdî Abdülcebâr'a göre ise ayette kastedilen kimseler mükâfatı dünyada hak edenlerdir. *“Cehennemden uzaklaştırılmışlardır”* ifadesiyle cehenneme girmemiş olan cennet ehl-i kastedilir. Ona göre bir kimsenin cehenneme girdikten sonra affedilmesi ve oradan çıkarılması mümkün değildir. *“Onun gizli sesini bile duymaz”* ifadesiyle de cehenneme girmeyen cennetliklerin kastedildiğini düşünür.

Râzî, Kâdî'nin görüşünün tutarlı olmadığını ve ayette geçen hüsna kelimesiyle affın vadedilmesinin kastedildiğini düşünür. Ona göre bu kelimeyle Kâdî'nin iddia ettiği şekilde mükâfatın vadedilmesi kabul edilse dahi, onun müminlere yönelik ihbât anlayışının kabul edilemeyeceğini savunur. Râzî'ye göre mümin, mükâfat ve cezayı birlikte elde edebilir. Bu bakımdan bir günahkârın cehenneme girip cezasını çektikten sonra cennete girmesi mümkündür. Yine Râzî, *“Cehennemden uzaklaştırılmış”* kimselerden kastın cehenneme girdikten sonra çıkarılan kimseler olduğunu, *“Onun gizli sesini bile duymazlar”* ifadesiyle de cehennemden çıkarılan ve oradan uzaklaştırılanların kastedildiğini söyler.²⁹²

²⁸⁹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 3/129-130.

²⁹⁰ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 3/130.

²⁹¹ Enbiyâ 21/98-100.

²⁹² Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 16/237-239.

Mu'tezile 'ye göre büyük günah sahibi fâsık, günahından dolayı önceden hak ettiği sevabı elde edemez. Çünkü sevap ve ceza birbirine zıttır. Zıtların bir aradamlığı ise mantıken muhaldir. Bu durumda onlar, vaîd'i va'd'dan üstün görmüşlerdir. Yine onlara göre büyük günah sahibi tövbe etmeden ölürse cehennemde ebedi kalacaktır. Bu görüşlerine "Hayır! Kim bir kötülük eder de kötülüğü kendisini çepeçevre kuşatırsa işte o kimseler cehennemliktirler. Onlar orada devamlı kalırlar."²⁹³ ayetini delil göstermişlerdir. Zemahşerî ayetin tefsirinde, günahkârın hatalarının kendisini kuşatması ve tövbe etmeden ölmesi halinde ebedi cehennemlik olacağını söyler. Ona göre günahların insanı kuşatması, kötülüklerin iyiliklere üstün gelmesiyle olur.²⁹⁴ O, ihata kelimesinin iki bakımdan büyük günaha hamledildiğini düşünür: Birincisi, bir şeyi kuşatması altına alan kuşatılan şeyi çepeçevre sarmasıdır. Büyük günah da iyi amelleri çepeçevre sarmakla onları ihata etmiş olur. İkincisi, büyük günah salih amellerin sevaplarını düşürmekle salih amellerin sevaplarını ihata etmiş gibidir. Bu yaklaşımdan Mu'tezile ayetten şu sonucu çıkarır: Kim büyük günah işlese ve günahları sevaplarına baskın gelirse o günahlar kendisini kuşatmış olur. Günahları tarafından kuşatılan kimseler ise ebedi cehennem azabını hak eder. Zemahşerî ayetteki ibretin umumi bir lafızdan ibaret olduğunu, mümin ya da kâfir fark etmeksizin tüm büyük günah sahiplerini kapsadığını söyler.²⁹⁵

Râzî ayetle alakalı genelde Mu'tezile'nin özelde Zemahşerî'nin görüşlerine şöyle cevap vermiştir: Büyük günah sahibi, affedilmediği takdirde günahları kendisini kuşatır. Şayet o kimse bağışlansa bu kuşatma gerçekleşmez. Bu nedenle ayetin devamında geçen "İşte böyle olanlar cehennemliktir" ifadesinden cehennemi hak eden kimselerin anlaşılması gerekir. Zira Allah dilerse ceza vermekten vazgeçebilir. Râzî bu hususta Ehl-i Sünnet âlimleri arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını söyler. O, ayeti bir bütün olarak ele almış günahın insanı kuşatmasını küfürle irtibatlandırmıştır. Zira küfür en büyük kötülük olmakla beraber insanın dilini, kalbini ve tüm azalarını kuşatan günah konumundadır. Ona göre günahlar mümini değil kâfiri kuşatır. Böylece cehennemlikler ifadesinden müminlerin değil kâfirlerin anlaşılmasının isabetli olduğuna kanaat getirir.²⁹⁶

Râzî Müslüman âlimlerin kible ehlinden olan büyük günah sahiplerinin cezalandırılması (vaîd) hususunda ihtilaf ettiklerini dile getirir. Kimilerine göre vaîd kesinlikle gerçekleşecektir ve ebedidir. Mu'tezile ve bir kısım Hâricîler bu görüştedir. Kimilerine göre ise vaîd gerçekleşecek olup ebedi olmayacaktır. Bişr et-Merîsî (ö.218/833) ve el Hâlidî bu görüştedir.

²⁹³ Bakara 2/81.

²⁹⁴ ez-, el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te`vil, 428.

²⁹⁵ ez-, el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmi'zi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te`vil, 428.

²⁹⁶ Râzî, Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb, 3/174.

Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) büyük günah sahibi için günahın büyük olmadığını ifade etmiştir. O bu görüşünde tek kalmıştır. Ehl-i sünnet ve İmamiyye'ye göre Allah birçok ayetinde bazı büyük günah sahiplerini bağışlayacağını haber vermektedir. Fakat bu kimselerden kimlerin affedilip kimlerin affedilmeyeceği ise bilinmemektedir. Naslardan anlaşılan şey, Allah'ın büyük günah sahiplerine ebedi azap edeceğine dair herhangi bir kati delilin bulunmayışıdır.²⁹⁷ Örneğin fâsıklık büyük günah sonrası irtikap eden bir durumdur. Bir başka deyişle fâsık mürtekib-i kebîredir. Buna rağmen Kur'ân'da fâsıklar için ebedi azabın var olduğunu ifade eden ayet grupları olduğu gibi imanları sebebiyle dünyada nimetlendirilip saygı göreceklerini ifade eden ayetler de bulunmaktadır. Zira Allah azabı değil rahmeti zâtına farz kılmıştır.²⁹⁸

Râzî, fâsıkların dünyada cezalandırılacaklarını ifade eden ayetlere mukabil, ahirette va'd'in verileceğine dair ayetleri tercih etmek yerine, fâsıkların imanlarına karşılık dünyada hürmet gördüklerini ifade eden ayetlere karşılık, ahirette vaîd'in gerçekleşeceğine dair ayetleri tercih etmeyi daha isabetli bulmaz. O, ahireti ilgilendiren va'd ve vaîd ayetlerinin birbirine zıt olduğunu söyler. Yine ona göre va'd ayetleri dünyada verilen cezayı ifade eden vaîd ayetlerine de zıttır. O dünyevi vaîd ayetlerini, uhrevi vaîd ayetlerine tercih etmeyi daha uygun görür. İlgili görüşlerini hırsızın durumu üzerinden örneklendirir: Ümmet, hırsızlık yapan fâsık kimsenin tövbe etse bile elinin kesilmesine imtihan olması açısından icma etmiştir. Ayette geçen “İşledikleri günahtan dolayı Allah'tan ibret verici bir ceza olarak”²⁹⁹ ifadesi hırsızın fiiline tövbe etmemesi durumunda bir ibret olarak elinin kesileceğini şeklinde yorumlanmıştır. Râzî'ye göre ceza, bir hataya karşılık kâfi gelen şeydir. O, dünyada verilen cezanın yeterli olması durumunda ahirette ceza vermenin caiz olmayacağını savunur. Şayet ahirette ceza veriliyorsa bu durumda dünyada verilen cezanın yeterli olmadığı anlaşılmış olur. Ona göre dünyada verilen cezanın ahiretteki cezayı kaldırdığı yönündedir.³⁰⁰

Mu'tezile günahların affi için tövbenin varlığını şart koşar. Görüşlerine “Azab size gelmeden önce rabbinize dönün ve ona teslim olun.”³⁰¹ ayetini delil göstermiştir. Ayette Allah'a dönmek ifadesiyle, ona tevbe etmek kastedilir. Mu'tezileye göre büyük günah sahiplerinin tövbenin dışında tefaddülen affedilmesi ya da onlara şefaet edilmesi adalet açısından tutarlı değildir. Râzî'ye göre ise tövbe, affin şartı değildir. “Hiç şüphesiz Allah bütün günahları

²⁹⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 3/132-133. Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Saîd Abdullatîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehair, 2015), 2/164.

²⁹⁸ Örneğin bu ilâhi va'd En'am süresinde “Bizim ayetlerimize iman edenler sana geldikleri zaman (onlara şöyle) de: Selam üzerinize olsun. Rabbiniz rahmet etmeyi kendisine farz kıldı. En'âm 6/54. şeklinde buyurulmuştur.

²⁹⁹ Mâide 8/38.

³⁰⁰ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 3/161-172.

³⁰¹ Zümer 39/54.

*affeder.*³⁰² ayeti affi tövbe şartına bağlamaksızın günahların affedileceğine delildir. Râzî, ayeti zâhirî manada değerlendirmek amacıyla tövbe şartının getirilmesine ihtiyaç olmadığını savunur. Ayrıca bu ayetin Allah'ın günahkâr kullarını affedeceğine dair va'd'ine de delil olduğunu, bununsa kesin bir hüküm taşıdığını söyler.³⁰³

Mu'tezile ihbâtla yakından alakalı olan şefaatin büyük günah sahiplerini kapsamadığını düşünür. *“Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaah kabul olunmaz, hiçbir kimsenin yerine başkası kabul edilmez; onlara asla yardım da yapılmaz.”*³⁰⁴ ayetini görüşlerine delil gösterir. Onlara göre şefaah, salih kulların ahiretteki mertebelerinin yükseltilmesinden ibarettir. Râzî Mu'tezile'ye hilafla şefaatin büyük günah sahipleri için gerçekleşmesinin de mümkün olduğunu düşünür. Ayetin tefsirinde, kıyamette bazı zaman ve mekânlarda Hz. peygamberin büyük günah sahiplerine şefaah etmesinin mümkün olduğunu söyler.³⁰⁵ Kendisi ve müntesibi bulunduğu Ehl-i Sünnetin genel görüşünü şöyle aktarır: *“Günahkârın cehenneme girmemesi ya da cehennemde cezasını çektikten sonra cennete girmesinde şefaatin etkisi vardır.”*³⁰⁶ Râzî'ye göre ilgili naslar dikkate alındığında şefaatin büyük günah sahipleri için gerçekleşeceğini savunur. Görüşünü de şu gerekçeye dayandırır: Ona göre ayette zikredilen, Hz. İsa'nın *“Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.”*³⁰⁷ hitap Hz. İsa'nın şefaahçi konumunda olduğuna işarettir. Hz. İsa'nın peygamberliğinde büyük günah sahiplerine şefaah edilecekse Hz. peygamberin de ümmetine şefaah etmesi mümkündür. Râzî, şefaatin hak olduğuna ve günahkârlar için tahakkuk edeceğine dair ayetlerle beraber bir kısım hadisleri de referans göstermiştir. *“Şefaahim, ümmetimden büyük günah işleyenler içindir.”*³⁰⁸ Delil gösterdiği bir diğer hadis te kıyamet gününde insanların çok büyük sıkıntıya düştüğü ve bütün peygamberlerin şefaah etmekten çekindiği bir anda Hz. peygamberin büyük günah işleyenler dâhil bütün müminlere şefaah edeceğini bildiren hadistir.³⁰⁹ Yine delil gösterilen bir diğer hadis ise *“Her peygamberin makbul bir duası vardır ki onlar ümmetleri için dünyada dua etmiş ve duaları kabul edilmiştir. Ben ise, duamı kıyamet*

---

³⁰² Zümer 39/ 53.

³⁰³ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 3/172-173.

³⁰⁴ Bakara 2/48.

³⁰⁵ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 3/504.

³⁰⁶ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 3/495-496.

³⁰⁷ Mâide 5/118.

³⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 20/439; Ebû Dâvûd, Sünen, Sünne 23, (4/236); Tirmizî, Sünen, Kıyâme 11, (4/203).

³⁰⁹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005), 3/502-503.

gününde ümmetime şefa'at etmeye sakladım. İnşallah bu duam ümmetimden Allah'a şirk koşmadan ölen her mümine ulaşacaktır.”³¹⁰ hadisidir.

Kısacası Râzî, ilgili rivayetleri şefaatin büyük günah sahibi müminler için tahakkuk edeceğine delil göstermiştir. Mu'tezile ise hadisleri ahad oluşlarından dolayı delil olarak kabul etmemiştir. Mu'tezile'ye göre şefa'atle ilgili rivayetler mütevatir olmayıp ahad haber kategorisindedir. Zan bildiren haber, hüküm koyucu olmadığı gibi aynı zamanda delil de kabul edilmez. Râzî, Mu'tezile'nin bu eleştirisine söyle yanıt vermiştir: Şefa'atle alakalı rivayetler senet açısından ahad haber olarak değerlendirilse bile sayı olarak çok fazla olduğundan mana cihetinden birbirlerini destekler niteliktedir. Rivayetlerdeki temel husus büyük günah sahiplerinin şefa'at vesilesiyle affedilmesidir.³¹¹ Mu'tezile şefa'atle ilgili hadisleri hem lafız hem mana açısından ahad kategorisinde değerlendirirken Ehl-i Sünnet âlimleri manen mütevatir kabul etmişlerdir.³¹² Dolayısıyla ilgili rivayetler delil teşkil eder.

3.1.1. Mu'tezile'nin İhbât Görüşüne Karşın Râzî'nin İleri Sürdüğü Akli Deliller

Bir kelam terimi olarak ihbât, inkâr eden, Allah'a ortak koşan ya da İslam dinini terk eden kimselerin amellerinin iptal edilmesidir. Kelam ekollerinin ekseriyeti ihbâtı inkârcılar için mevzu bahis ederken Mu'tezile ekolü kapsamını daha da geniş tutmuştur. Mu'tezile, aynı zamanda günahkâr müminin salih amellerinin de ihbata konu edilmesi gerektiğini savunmuştur. Mu'tezileyi bu düşünceye sevk eden saik ise hiç şüphesiz onların iman ve ameli birlikte değerlendirmiş olmalarıdır. Buna göre mükellefin hem mümin hem de günahkâr olması halinde ahirette hem mükâfat hem de cezanın birlikte hak edilmesi tezatlığını doğuracağından bu durumu mümkün görmemişlerdir. Mu'tezile böyle bir çelişkiye düşmemek adına müminin kötülüklerinin iyiliklerini boşa çıkaracağına hükmetmiştir. Fahreddin er- Râzî, nasları referans alarak şirk dışında her bir günahın tövbe olsun veya olmasın bağışlanma ihtimalinde olduğunu, günahkâr hakkındaki tasarrufun Allah'ın takdiriyle kulların lehine ya da aleyhine gerçekleşebileceğini söyler.

Râzî, müminin amelleri hakkında Mu'tezile'nin savunduğu ihbât düşüncesinin batıl olduğunu hem akli hem de nakli delillerle açıklamıştır. Râzî'nin Mu'tezileye karşı ileri sürdüğü akli delilleri şu şekilde özetlemek mümkündür: Mu'tezile mükellefin iman etmesiyle sevabı

³¹⁰ Buharî, “Daavat”, 1; Müslim, “İman”, 340.

³¹¹ Râzî, *Tefsîri Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 3/503.

³¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Akif Akay, *İslam İncasında Şefa'at* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 77. es, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 163.

hak edeceğini düşünür. İmanın varlığı sayesinde önceden hak edilen mükâfat, günahlara karşılık sonradan hak edilen cezayı engeller ya da engellemez. Hak edilen mükâfat sonradan gelen cezaya mani oluyorsa sonradan hak edilen bir cezadan söz edilemez. Sonradan hak edilen bir ceza olmadığında, önceden hak edilen sabit mükâfatın da düşmemesi gerekir. Sabit olan mükâfat sonradan gelen cezayı engellemiyorsa, önceden hak edilen mükâfat ya ortadan kalkacak ya da var olmaya devam edecektir. Şayet mükâfat ortadan kalkarsa sonradan hak edilen cezayı ortadan kaldırma etkisi de olmayacaktır. Çünkü yok olan bir şeyin zıddına etki etmesi düşünülemez. Burada cezayı ortadan kaldıracak olan önceden hak edilen sabit mükâfattır. (imandır) Yok olması durumunda zıddı olan cezayı ortadan kaldırma olasılığı da yoktur. Zira hem mükâfatın hem de cezanın aynı anda var olması aralarında bir çelişki meydana getirir. Biri yok olduğunda diğeri varsa, yok etmekten söz edilemez. Sonradan hak edilen ceza sabit olan mükâfatı düşürmüyorsa aralarında herhangi bir zıtlık da söz konusu olamaz. Böyle bir durumda birinin diğeri yok etmesi yine mümkün olmaz.³¹³ Yani, hak edilen mükâfat ve ceza ya birbirine zıttır ya da değildir. Eğer birbirlerine zıtlarsa sonradan hak edilenin önceki hak edileni ortadan kaldırmaması gerekir. Çünkü sonradan gelen ceza, önceden hak edilen sabit mükâfatı düşürmüş olsa cezanın var olması mükâfatın yok olmasıyla olur. Bu durum da muhaldir.³¹⁴

Hak edilen değerlerden biri, diğeri ortadan kaldırdığında her biri diğeri ortadan kalkmasının illeti olur. Bu da imkânsız bir haldir. Çünkü ma'lûl var olduğunda illetiyle birlikte olmalıdır. Bu nedenle iki değerden biri diğeri ortadan kaldırdığında illet- ma'lûl ilişkisinden bahsedilemez. Dolayısıyla hak edilen mükâfat ve ceza birbirlerinin yokluğuna etki edebiliyorlarsa, her birinin var oluşu diğeri ortadan kaldırdığında illetiyle bitişiktir. Yani birinin varlığı diğeri ortadan kalma sebebidir. Öyleyse iki değer de var olması halinde yok olmaları gerekir bu ise muhaldir.³¹⁵

Ebû Hâşim'e göre hak edilen mükâfat ve cezadan hangisinin miktarı çok ise az olan değer çok olan karşısında tamamıyla düşürülmez. Aksine az olan değer çok olandan miktarı oranında düşer. Râzî 'ye göre Ebu Hâşim'in bu görüşü tutarsızdır. Az olanın çok olan değer bir kısmını değil bütünü düşürmeye etki etmesi daha iyidir. Çünkü bütünü meydana getiren cüzler birbirine eşittir. Öyleyse az olan değer bütünü tamamını ortadan kaldırması gerekir bu da muhaldir. Râzî böyle bir durumun somut varlığı olan birbirine zıt iki şey arasında

³¹³ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/220.

³¹⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/221.

³¹⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/222.

olacağını savunur. Mükâfat ve ceza cüzleri itibariyle somut varlık olmayıp aksine algılanabilir hükümdür. Somut olarak var olma ve zıtlık gibi özelliklerden yoksun olduğundan birbirlerini düşürme ihtimalleri yoktur. Bu bakımdan istihkak, sıfat, mana, hüküm, hal, mukadder ya da muhakkak olarak belirtilse de bir karşılıklı yok etmenin gerçekleşmesi için bir zıtlığın olması gerekir.³¹⁶

Ebû Ali'ye göre sevap ve cezadan biri diğerine oranla fazla olup az olan değeri düşürdüğünde düşen taraf düşürene etki etmeksizin tamamen düşer. Râzî, düşen tarafın etkisiz olmasını sorgular ve tamamen düşmenin üç açıdan muhal olduğunu söyler. Birincisi; Ebû Ali'nin görüşü dikkate alındığı takdirde hayatı boyunca Allah'a itaat eden ve ona kullukta bulunan bir kimsenin bir yudum içki içmesi ve akabinde ölmesi halinde Allah'a hiçbir itaatte bulunmamış ve ona kulluk etmemiş kimse gibi olacağı sonucu ortaya çıkar. Çünkü bir yudum içki o kimsenin tüm salih amellerini düşürmüştür. Yine bu görüşe göre salih amellerinin cezadan bir şey eksiltmediği söylenirse, bu kimse Allah'a hiç kulluk etmemiş olur, bu yaklaşımsa doğru değildir. Nitekim sonradan gelen Mu'tezilî âlimler bu görüşü adalete aykırı gördüklerinden kabul etmemişlerdir.³¹⁷

İkincisi, Ebû Ali'ye göre mükellef salih amel ve ibadetleriyle mükâfatı elde edecek konumdaysa mükâfatlandırılması kulun hakkıdır. Hak edene hak ettiği mükâfatın verilmemesi ise caiz değildir. Hak edilen menfaatin mükâfat olarak ya da başka şekilde verilmesi gereklidir. Zararın düşürülmesi de fayda sağlamakla eşdeğerdir. Kötülükler karşısında kulun tüm iyilik ve taatlerinin düşürülmesi adaletli bir tutum olmaz. Dolayısıyla muvazene adaletin zedelenmemesi için gereklidir.³¹⁸ Üçüncüsü, Allah iyi ve kötü amellerinin karşılıksız kalmayacağını bildirmiştir. Şayet cezada bir hafiflemenin gerçekleşmemesi veya hak edilen sevabın verilmemesi söz konusu edilse bu ayetin manasına uygun olmaz.³¹⁹

Râzî, mükâfat ve cezanın hak edilmesinin kulların fiilleriyle olmayıp, Allah'ın kullarına rahmet ve adaletiyle gerçekleştiğini savunur. Şayet büyük günahın karşılığında ceza verilmiş olsa, bu günah önceden verilen mükâfatı ortadan kaldırmaya etki edemez. Mu'tezile, günah işlemeyen bir kimseye ceza vermeyi caiz görmez. Onlara göre ceza günaha karşılık hak edilir. Cezayı hak etmeyene ceza vermek kötüdür. Râzî'ye göre kulun mükâfatlandırılması va'd'in bir sonucudur. Allah iyi amellere karşılık rahmetiyle muamele eder. Buna göre fâsık kimsenin

³¹⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/222.

³¹⁷ Havarizmi, *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*, 494.

³¹⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/223.

³¹⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/223.

ebedi cehennemlik olması düşünülemez. Bu konuda var olan icmâ da gerçekleşmiş olur.³²⁰ Günahkârın hak ettiği ceza, sevaplarıyla düşmüyorsa cezanın geçici olması gerekir.³²¹ Râzî'ye göre günahkâr, aynı anda hem cezayı hem de mükâfatı hak etse ve mükâfatı elde edemese bu batıl olur. Eğer önce mükâfatı hak edip sonra ebedi cehennemi hak edecek olsa bu da batıl olur. Ümmet, cennete girdikten sonra azap olunmayacağına dair icmâ etmiştir. Buna karşın bir başka ihtimal, günahkârın azaptan sonra ebedi mükâfatlandırılmasıdır. O halde hak edilen ceza, mükâfatı düşürmediği takdirde cezanın ebedi olmadığı anlaşılır. Bu durum ihbâtın olmayacağına kesin bir delildir.³²²

Basra Mu'tezilesi sevabın hak edilmesinde ameli zorunlu illet olarak görür.³²³ Onlara göre büyük günah işlemediği sürece mükellefe hak ettiği mükâfatın verilmesi Allah'a vâciptir. Mu'tezile, meseleyi hüsün ve kubuh görüşleriyle ilişkilendirir. Râzî onların bu görüşünü de red eder. Allah'a hiçbir şeyin zorunlu olmadığını nimetlerinin fazlı, cezalandırmasının da adaletiyle olduğunu söyler.³²⁴ Râzî'ye göre mümin iman etmesiyle sevaba müstahaktır. Büyük günah mükellefin sevabını ya düşürür ya da düşürmez. Şayet büyük günah sahibi imanıyla sevabı hak etmişse, günahlarına karşılık cehennemde cezasını çektikten sonra hak ettiği mükâfat verilir, cennete girer.³²⁵

3.1.2. Mu'tezile'nin ihbât hakkında İleri Sürdüğü Nakli Delillere Râzî'nin Eleştirisi

Mu'tezile, büyük günah sahipleri hakkında varid olan ayetleri ihbât görüşlerine referans göstermiştir. Mu'tezile'nin ihbât anlayışına delil gösterdiği akli delillerden biri "*Ey iman edenler! Allah'a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın. O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır; kayanın üzerine şiddetli bir yağmur yağmış, onu çıplak halde bırakmıştır. Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez.*"³²⁶ ayetidir.

Mu'tezile ilgili ayeti, büyük günah sahibinin amellerinin boşa çıkacağına delil göstermiştir. Onlara göre başa kakma ve eziyet etme büyük günahlardandır. İnfak ameli

³²⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/223.

³²¹ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/224.

³²² Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/224.

³²³ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *el-Erba'in fi usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Hicazî es-Seka (Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986), 207.

³²⁴ Fahrüddîn, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*, 96. Ayette "*O edip eylediği şeylerden ötürü sorguya çekilemez; ama onlar (mutlaka) sorgulanacaklar.*" Enbiyâ,21/23. şeklinde buyurulmuştur.

³²⁵ Fahrüddîn, *Ana Meseleleriyle Kelam ve Felsefe: El-Muhassal*, 213.

³²⁶ Bakara 2/264.

sırasında bu davranışların bulunması amelin sevabını düşürür. Şayet bu davranışlar bulunmadığında da sevap verilmeye devam edilse ayette böyle bir şartın ifade edilmesinin anlamı olmazdı. Kâdî ayeti şöyle yorumlar; Allah kullarının yaptıkları infak amellerini, başa kakma ve eziyet fiilleriyle boşa çıkarmalarını kesin bir dil ile yasaklamıştır. İnfak, yapıldığı andan itibaren geçerli bir ameldir. Amelin boşa çıkmasından maksat ileride verilecek olan sevabın düşmesidir yoksa amel sahihtir ve gerçekleşmiştir. Ayette, infak amelini gösteriş için yapan kimseler kâfirlere benzetilmiştir. O kimse üzerinde daha önce toprak bulunan ve kuvvetli yağışın etkisiyle üzerindeki toprağı kaybeden ve giderek sanki üzerinde hiç toprak bulunmamış kayaya benzetilmiştir. Kâfir de aynı bu kaya gibidir. Toprak kâfirin infak amelidir. Toprağı kayadan temizleyen yağmur ise kâfirin amellerini heder eden küfrü ve başa kakma fiili gibidir. Cübbâ de bu ayeti ihbât ve tekfir delil gösterir. O, akli bir delille de ihbâtın gerçekleşeceğini savunur. Ona göre bir kimse aynı anda hem itaatin sevabını hem de isyanın cezasını hak edemez. Sevap da ceza da devamlıdır biri devamlı övülmeyi gerektirirken diğeri ise devamlı kınanmayı gerektirir. İki zıddın aynı anda hak edilmesi ise imkânsızdır. Eğer bir kimse aynı anda hem sevabı hem de cezayı hak etse, Allah o kimseyi adaletiyle cezalandırırken aynı anda sevabı engellemesiyle zalim olur. Onun için zulüm düşünülemez. Bu sebeple ihbât görüşümüz hem akli hem de nakli delillerle ispat edilmiş olur.³²⁷

Râzî, Ehl-i Sünnet âlimlerinin ayetle alakalı Mu'tezile'ye verdiği cevabı şöyle nakletmiştir: Sadaka verirken başa kakma ve eziyet davranışı, ibadeti kabul şartlarını taşımadığından, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi amelin sevabını düşürmez. Çünkü burada kastedilen infak ameli, Allah rızası için yapılmamıştır dolayısıyla da amel sahih bir amel değildir ve ortada hak edilecek bir mükâfat bulunmamaktadır.³²⁸

Mu'tezile'nin ihbât anlayışına delil gösterdiği bir diğerk nakli delil de *“Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da buldukları yerden sürgün edilmeleridir. Bu, onların dünyada uğradıkları aşağılayıcı cezadır. Ahirette ise onlar için büyük bir azap vardır.”*³²⁹ ayetidir. Mu'tezile'ye göre bu ayet, fâsıkların kötü amellerine karşılık dünyada verilecek cezanın sabit olduğuna ve iyi amellerinin ahirette geçersiz kılınacağına delil kabul edilir. Ayette geçen *“Bu, onların dünyada uğradıkları aşağılayıcı cezadır.”* ifadesi fâsıkların kötü fiilleri sebebiyle kınanmasının iyi amellerinin övülmesine engel olduğuna işaret eder. Mu'tezile kınanma ve övülme fiillerini birbirine zıt

³²⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 5/485-486.

³²⁸ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 5/480-481.

³²⁹ Mâide 8/33.

gördüklerinden bir kimsenin aynı anda hem övülüp hem de kınanması durumunu tutarlı bulmaz. Bu nedenle onlar, fâsıkların kınanmayı hak ettiklerinden vaîd ayetleriyle tehdit edildiğini, günahlarının da iyi amellerini düşüreceğini söylerler.³³⁰

Râzî, Mu'tezile'nin bu görüşüne şöyle cevap vermiştir: Mümin günahlarına karşılık tövbe etmediği takdirde ceza olarak rezil edilecektir. Bu hususta herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Tövbe etmesine rağmen verilecek olan ceza o kimseyi rezil etme gayesiyle değil, imtihan edilmesi nedeniyledir. Mu'tezile bu ayeti, tövbenin bulunmaması şartıyla açıklayıp ihbâta yönelmiştir. Ehl-i Sünnet ise bu hükmü affedilmeme şartına bağlamıştır. Fâsık kimsenin affedilip affedilmeyeceği ise Allah'ın dilemesine bağlıdır. Dilerse affedebilir dilerse de cezalandırabilir.³³¹

Mu'tezile, görüşlerini pekiştirmek için şu ayeti de delil göstermişlerdir: *“Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir. Kim bu haksız davranışından sonra tövbe eder ve halini düzeltirse bilsin ki Allah onun tövbesini kabul eder. Şüphe yok ki Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir. Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyeti Allah'a aittir. O, dilediğine azap eder, dilediğini de bağışlar. Allah her şeye kadirdir.”*³³²

Mu'tezile ilgili ayette zikredilen ibret verici azabın, büyük günah sahibinin küçümsenerek kınanması olarak açıklar. Büyük günah sahibi hor görülmeyi ve kınanmayı hak eder. Kınanma ve küçümsenin zıddı, övgü ve tâzimdir. Birbirine zıt olması nedeniyle iki zıddın birleştirilmesinin mümkün olmadığı görüşündedirler. Onlar övülen kimsenin aynı esnada kınanmasını, kınanan kimseninse aynı esnada övülmesini tutarlı bulmazlar. Bu durumu da ihbâtın gerçekleşmesine delil gösterirler. Böylece büyük günahların salih amellerin sevaplarını düşürdüğü sonucuna ulaşırlar.

Râzî'ye göre ayette ifade edilen ceza, hırsızın tövbe etmemesine karşılık ibret olarak uygulanabilir. O, bu noktada Mu'tezileyle ittifak halindedir. Fakat ona göre Allah'ın hırsız affettiğine dair bir delil bulunuyorsa, cezanın gerçekleşmesinin ibretten ziyade imtihan için olduğunu kesin bir dille ifade etmek gerekir.³³³ Netice itibariyle Râzî, büyük günah sahibinin tövbe etsin veya etmesin ilâhi affa mazhar olabileceğine dair akli ve nakli çıkarımlarda bulunmuştur. Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi ihbâtın mümin kimsenin salih ameli hakkında

³³⁰ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 9/49-50.

³³¹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 9/40-50.

³³² Mâide 8/38,39,40.

³³³ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 9/67-68.

gerçekleşmesinin hem müminler için nazil olan va'd ayetleriyle hem de Allah'ın rahmetini bildiren naslarla çeliştiğini ifade eder.³³⁴

3.2. Fahreddîn Er-Râzî'nin İhbât Ve İstihkak Teorisini Üzerine İnşa Ettiği Öncüller

Fahreddin er-Râzî, benimsediği kelim anlayışı gereği Mu'tezile'nin ihbât ve istihkak görüşlerini doğru bulmamış bu nedenle de hem eleştirmiş hem de akli ve nakli delillerle çürütmeye çalışmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi ihbât ve istihkak konusunda Mu'tezile ve Râzî'yi ihtilafa düşüren en önemli nedenlerin başında Tanrı tasavvuru, iman amel birlikteliği, büyük günah, şefaât, va'd ve va'id gibi konular gelmektedir. Çalışmamızın birinci bölümünde Mutezile ve Râzî'nin ilgili kelim kavramlara yaklaşımı kısaca ele alınmıştır. Kelam ekollerinin ilgili konulara yaklaşımları nispetinde bir ihbât ve istihkak teorisi geliştirdikleri anlaşılmaktadır. Özellikle ekollerin tanrı tasavvurları meselenin nirengini oluşturmuştur. Bir Eş'ari kelam mektebi müntesibi olan Râzî de bu konuda mensubu olduğu mezhebin sistem paradigmasına uygun tavır takınmıştır. Râzî'nin ihbât ve istihkak düşüncesi mensubu olduğu Eş'arî mezhebinin yaklaşımına paralel çizgidedir.

Râzî, tabi olduğu Eş'arî gibi mutlak kudret sahibi bir tanrı tasavvuruna sahiptir. Ona göre Allah mülkünde dilediği gibi hareket eden ve hiçbir fiilinde sınırlandırılmayan bir faili muhtardır. Allah'ın fiilleri hakkında iyi ya da kötü değerlerden söz edilemeyeceğine göre onun fiillerinde hüsün ve kubuh gibi değerler de aranılmaz. Bu değerler kulların fiilleri için mevzu bahistir.³³⁵ Râzî, Mu'tezile'nin aksine Allah'ın fiillerinin bir amaçla muttasıf olmadığı görüşündedir. Ona göre bir amaç doğrultusunda meydana gelen fiiller yetkinlik gayesi taşır. Bir başka fiilin varlığıyla yetkin olan ise zâtı itibariyle eksik olandır. Oysa Allah zâtıyla tam yetkin bir varlıktır. Zâtı itibariyle her türlü kusurdan münezzehe olduğu gibi fiilleri de her türlü eksiklikten uzak olup fiilleri herhangi bir amaca mebni değillerdir. O tüm fiillerini vasıtasız olarak halk eder.³³⁶ Vasıtasız yaratılan bir fiilin belli bir amaca bağlanması ise uygun değildir. Bu bir nevi bağımsız olanı belli bir nedenle bağımlı hale getirmektir. Bu da her türlü ihtiyaçtan müstağni olan Allah için muhaldir.

Daha önce de ifade edildiği gibi Mu'tezile'nin tanrı tasavvuru adalet zemini üzerine bina edildiğinden her meseleyi neden ve sonuçlarıyla açıklama gayreti içerisinde olmuşlardır. Onlar adalet prensiplerini kulların maslahatlarını önceleyen bir bakış açısıyla temellendirdiklerinden,

³³⁴ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 9/68.

³³⁵ Fahreddin, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*, 168.

³³⁶ et, *El-Muhassal*, 182.

kula sunulan akıl, idrak, temkin ve teklif gibi imkânları da kulun fiillerinin sorumluluğunu üstlenmesinin nedeni olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Mu'tezile'ye göre istihkak, mükellefin kendi sorumluluğunda elde ettiği bir neticedir. Bir başka ifadeyle fiillerinde özgür olan kul, mükâfat ya da cezayı kendi seçimlerinin sonucunda elde eder. Mu'tezile birçok imkânla donatılan kulların teklifle sorumlu olmasına karşılık, Allah'ın kullarının hakkını korumak amacıyla kendisini sorumlu tuttuğu bir başka alana da işaret etmiştir. Bu alanı vücûb alellah görüşleriyle açıklamışlardır.³³⁷

Mu'tezile, vücûb alellah düşüncesiyle Allah'a sevap, ivaz ve aslah fiillerini (en uygun olanın yaratılması) zorunlu görmüştür. Mu'tezile'nin, temelini adalet sıfatıyla inşa ettiği ve fayda teorisiyle süslediği istihkak görüşü, kulun ameli neticesinde hak ettiği ve Allah'ın hak edene vermek mecburiyetinde olduğu bir sonuçtan ibarettir. Râzî, Mu'tezile'nin bu görüşlerine hilaf ederek Allah'a hiçbir fiilin zorunlu olmadığını ve onların sistemleştirme gayretinde oldukları vücûb alellah görüşlerinin batıl olduğunu savunur.³³⁸ O, hâkim ve her şeye gücü yeten bir tanrı tasavvuruna sahip olduğundan Allah'ın fiillerini kısıtlayacak her türlü söylemden kaçınmıştır.

Râzî, istihkak meselesini Allah'ın iradesi üzerinden temellendirmeye çalışır. Ona göre kulların fiilleri hem Allah'ın hem de kulun etkisiyle meydana gelir. Bu fiilleri oluşturan kudret ve güdü Allah tarafından yaratılmıştır. Kul ise iradesiyle fiillerini kesbedendir. Fiillerin asıl yaratıcısı ise Allah'tır. Bu bakımdan kulun fiilinde hem kendi hem de Allah'ın fiilin etkisi vardır.³³⁹ Râzî'ye göre kullar fiillerinde mutlak özgür olmadıklarından mükâfat ve cezanın istihkakı fiillere mukabil kesin bir netice değildir. Buna göre Allah'ın kullarını cennetle müjdelemesi ya da cehennemle cezalandırması amellere göre olmayıp kendi iradesi dâhilindedir.

Râzî ihbâtla ilişkili olan imanın amelle birlikte değerlendirilmesi hususunda da Mu'tezileden farklı düşünür. Onlar gibi ameli imana dâhil etmez. Râzî'ye göre iman, kalbin tasdikinden ibarettir.³⁴⁰ Naslarda iman ve amelin ayrı zikredilmesinden hareketle iman ile amelin ayrı şeyler olduğunu söyler ve bu görüşüne "*İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver. Onlara cennetteki meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda, "Bu daha önce de bize rızık olarak verilendir"*

---

³³⁷ Yavuz, "Vücûb", 43/135.

³³⁸ et, *El-Muhassal*, 215.

³³⁹ Fahreddin, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*, 230.

³⁴⁰ et, *El-Muhassal*, 215.

derler. O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir. Ayrıca orada kendileri için tertemiz eşler de vardır ve orada onlar sonsuza kadar kalıcıdırlar."³⁴¹ ayetini delil gösterir.

Râzî, Mu'tezile gibi amelin imandan olduğunu düşünmediği için imanla bağdaşmayan amelleri de imansızlık gerekçesi olarak görmemiştir. Mu'tezilî düşüncenin aksine büyük günah sahiplerinin günahkâr mümin olduğunu ve onların akıbetinin Allah'ın merhamet ve takdirine kaldığını söyler. Mu'tezile'nin ifade ettiği gibi büyük günah sahiplerinin fâsık olduğu hususuna da açıklık getirmiştir. Ona göre mümin için fâsık ifadesinin kullanılması o kimsenin küfre düştüğüne işaret etmeyip, günahkâr olduğunu belirtmek içindir. Allah rahmetiyle günahkârı bağışlayabilir ya da adaletiyle azap edebilir. Büyük günah sahibi her ne kadar günahkâr da olsa imanı sebebiyle ebedi cehennem azabında kalmaz. O bu hususta birçok nassı delil göstermiştir. Râzî, Hz. peygamberinin şefaatinin büyük günah sahipleri için gerçekleşeceğine dair nakledilen ayet ve hadisleri de görüşüne delil gösterir.

Râzî, istihkak meselesinde Mu'tezile'ye kıyasla teslimiyetçi bir tavır takınır. Ona göre istihkak, müminlerin amelleriyle ulaşacakları bir sonuç olmayıp Allah'ın kullarına fazlı ve adaletiyle gerçekleştireceği bir neticedir. Râzî için ihbâtı kabul etmiyor demek yanlış bir ifade olsa da mensup olduğu Ehl-i Sünnet gibi müminin iyi amellerinin düşürülmesi anlamında kastedilen ihbât anlayışına karşı çıkmış, buna karşın kötülüklerin iyilikler karşısında bağışlanması anlamındaki ihbâtın varlığını kabul etmiştir. Ayrıca salih amelleri düşürmesi anlamında ihbâtın kâfir, mürted, müşrik ve münafık kimselerin amelleri hakkında tahakkuk edeceğini kabul etmiştir. Böylece Râzî, ihbât görüşlerini hem olumlu hem de olumsuz olmak üzere iki sınıfta toplamış ve kimler hakkında tahakkuk edeceğini ayetler ekseninde temellendirme cihetine gitmiştir.

3.3.Râzî'nin Olumsuz İhbât Görüşü

Râzî, prensip olarak Mu'tezilî ekolün savunduğu müminlerin iyiliklerinin kötülükleri karşısında düşürülmesiyle kastedilen ameli ihbâtı kabul etmez. Ona göre mümin her ne kadar günahkâr da olsa hiçbir salih ameli düşürülmez. Mu'tezile'nin itikâdi açıdan ele aldığı ihbât görüşüne ise katılır. İhbâtın kâfir, müşrik, mürted ve münafıkların iyi amellerinin boşa çıkması olduğunu söyler. İman, amellerin kabulünün ilk şartı olduğundan iman etmeyen ya da imandan ayrılan kimselerin iyi amelleri kabul edilmeyecektir. Kabul edilmeyen bir amelin boşa çıkması

---

³⁴¹ Bakara 2/ 25.

doğaldır. Bu nedenle Râzî ihbâtın amelde değil inanç alanında gerçekleşeceğini savunur. Olumsuz anlamda kabul ettiği ihbât görüşü ise şu alanlarla alakalı olduğu görülür:

3.3.1. Küfür Sebebiyle Amellerin İhbâtı

Râzî, kâfirlerin küfürleri sebebiyle amellerinin boşa çıkacağını söyler. Bu görüşünü de belli başlı ayetlere dayandırır. Râzî'nin olumsuz anlamdaki ihbât anlayışına delil gösterdiği ayetlerden biri “*Allah'a şirk koşanların, kendi küfürlerine bizzat kendileri şahit iken, Allah'ın mescitlerini imâr etmeye ehliyetleri yoktur. Onların hayır namına bütün yaptıkları boşa gitmiştir ve onlar ateşte ebedî kalacaklardır. Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imâr eder. İşte doğru yolu bulmaları umulanlar bunlardır.*”³⁴² ayetidir.

Râzî ayeti şöyle yorumlar: Müşrikler, kâfirler ve münafıklar küfürleri sebebiyle necistirler.³⁴³ Necis olmaları ve Müslümanlarda minnet oluşturmaları mümkün olduğundan mescitleri imar etmeleri caiz değildir. Bu kimseler İslam'ı ve Müslümanları küçümserken, iyi bir niyetle mescitleri imar etmeleri de düşünülemez. Ayette geçen amellerin boşa çıkmasından maksat, o kimselerin salih amellerinin kabul edilmeyeceğidir. Bu nedenle anne babaya iyilik etmeleri, yetimleri doyurmaları, yardıma muhtaç kimselere yardım etmeleri gibi iyi kabul edilen amelleri küfürleri sebebiyle boşa çıkacaktır. Küfre mukabil herhangi bir salih amelin mükâfatlandırılması düşünülemez. Zira hiçbir iyi amelin sevabı küfrün cezasından daha büyük değildir. Kâfirler küfürlerine karşılık ebedi cehennem azabında kalacaklardır.³⁴⁴

Râzî, küfrün amelleri boşa çıkaracağına dair nakille beraber aklen de temellendirmeye çalışır. Ona göre Allah, kâfirlerin iyi amellerini, kötü amelleriyle karşılaştırır. Bu karşılaştırma sonucunda iyi ameller küfrün karşısında düşer. Çünkü küfür en büyük günahdır ve kendisiyle beraber hiçbir menfaat elde edilmez. Bu nedenle iyi ameller küfrün karşısında düşer ve geriye sadece kötü ameller kalır. Oysa bu durum günahkâr mümin için geçerli değildir. Zira imanın sevabı kötü amellerin günahından çok daha büyük olduğundan müminin iyilikleri silinmez. Bu bakımdan iyilikle kötülüklerin bağışlanması daha makuldür.³⁴⁵

---

³⁴² Tevbe 9/17-18.

³⁴³ Tevbe 9/ 28 (“Ey iman edenler! Bilin ki Allah’a ortak koşanlar pislîğe batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm’a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayın ki Allah size -dilerse- kendi lutfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir.”)

³⁴⁴ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 11/442-443.

³⁴⁵ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 11/442-443.

İslam tasavvurunda iman, amelin ilk kabul şartıdır. İman olmadan hiçbir amel geçerlilik kazanamaz. Bu nedenle Allah, küfrü sebebiyle kâfirin amellerini geçersiz saymıştır. Zira kafirde iman yoktur. İmanın olmadığı yerde amelin de bir hükmü yoktur. Kur'an'da "*Erkek olsun kadın olsun, kim inanmış bir insan olarak dünya ve âhirete yararlı işler yaparsa kesinlikle ona güzel bir hayat yaşatacağız ve böylelerinin ecirlerini de muhakkak surette yapmış olduklarının daha güzeliyle vereceğiz.*"³⁴⁶ buyurulmuştur. Bahsi geçen ayetlerden de anlaşıldığı üzere imanın yokluğu durumunda amellerin geçerliliğinden söz etmek mümkün değildir. Râzî'ye göre ameller devamlı olmayan sonlu fiillerdir. Yani amel, fiil türündendir, fiil de araz cinsindedir. Amel de araz gibi meydana gelir ve akabinde yok olur. Allah kuluna fazlı ve keremi ile muamele ettiğinden kullarının güzel amellerini kendi katında değerli kılar ve kullarına ikram ederek salih amellerini devam eden fiiller olarak kabul etmiştir.³⁴⁷

İslam tasavvurunda iman, amelin birinci şartı iken niyet ikincisidir. Kâfir, iyi amelinin Allah rızası için yapmadığından ameli Allah katında geçerli değildir. Bir ameli diğerlerinden ayıran ve değerli kılan o amelin ne niyetle ve kim için yapıldığıdır. Nitekim amellerin kabul şartlarından bir diğeri, amelin Allah'ın rızasını kazanma gayesiyle yapılmış olmasıdır. Örneğin; bir kimse başka bir kimseyi öldürme gayesiyle hareket etse ve tesadüfen öldürememiş olsa yine başka bir zaman aynı kişiye iyilikte bulunma gayesiyle hareket etse ve tesadüfen iyilik yapamamış olsa üçüncü bir kimseye de bu iki davranış bildirilse hem fail hem de davranışın gayesi birbirinden farklı görülmez, birbirinin aynısı kabul edilir. Yapılması planlanan bu iki hareket, niyet ve maksatlarına göre birbirinden ayrılır. Bir başka örnekle belirtmek gerekirse bir padişaha iyilikte bulunmak ile halktan sıradan bir kimseye iyilikte bulunma fiili gayesine göre birbirinden ayrılır. Yine bir kimse, Allah'ın rızasını gözeterek iyi bir amelde bulunsa ve bunun yanında putlara da ibadet etse o kimsenin yaptığı amelin bir geçerliliği olmaz. Çünkü putlara ibadet etmekle Allah'a ortak koşmuş ve onun rızası için yaptığı hayrı putlar için de yapmıştır. Bu nedenle o kimsenin ameli boşa gitmiştir.

Amellerin boşa çıkmasından maksat, amellerin geçersiz kılınmasıdır. Bir kimse, Allah'ı inkâr edip taşlara ve ağaçlara rükû edip secde yapsa kendisinde hiçbir saygınlık kalmaz. Küfrü sebebiyle yaptığı amel de dikkate alınmaz. Bir bekçinin yanında hizmet eden hizmetçinin bekçinin yanında ayağa kalkması hükümdarın gözünde saygı olarak görülmez. Çünkü hükümdarın mertebesi bekçiye nazaran daha yüksektir. Kâfirin ameli de bu şekildedir. Mümin,

---

³⁴⁶ Nahl 16/ 97.

³⁴⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 20/63-64.

Allah'tan başkasına ibadet edemez, itaatte bulunamaz. Allah'ı diğer bütün varlıklardan üstün tuttuğunda ona saygı ve tazimde bulunmuş olur.³⁴⁸

Kâfirler Hz. peygambere ve onun tebliğ ettiği dine karşı gelip müminleri peygambere itaat etmekten alıkoymuşlardır. Kâfir olmakla birlikte müminleri Allah yolundan alıkoyan kimselerin de amellerinin boşa çıkacağı bildirilmiştir. Müminler ise Allah ve resulüne iman edip kendilerini hak dine tabi kılmışlardır. Böylece Allah, küfürleri ve saptırmaları sebebiyle kâfirlerin amellerini boşa çıkarmasının aksine, imanları ve itaatleri karşılığında müminleri bağışlamış ve günahlarını örtmüştür.³⁴⁹ Bir başka ayette kâfirlerin amellerinin boşa çıkacağına şöyle işaret edilmiştir: “*Hâlbuki ayetlerimizi ve ahirette kavuşmayı yalan sayanların bütün işledikleri boşa gitmiştir. Onlar yapmakta olduklarından başkasıyla mı cezalandırılacaklardı?*”³⁵⁰

Allah, bir önceki ayette kibirli kimseleri ayetlerinden yüz çevirdiğini bildirmiştir. Bu durumu “*...ayetlerimizi yalan saydıkları ve onlardan gafil oldukları içindir.*”³⁵¹ şeklinde belirtmiştir. Buna binaen ayetlerini inkâr eden kimselerin hallerini açıklamıştır. Bazı kâfirler iyi amellere sahipti. Allah kâfirlerin iyi ya da kötü amelleri olmasına bakmaksızın küfürleri sebebiyle hepsinin aynı durumda olduğunu, salih amellerinin boşa çıkacağını “*Hâlbuki ayetlerimizi ve ahirete kavuşmayı yalan sayanların bütün işledikleri boşa gitmiştir.*” ifadesiyle belirtmiştir. Nitekim “*Allah'ın ayetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberlerin canlarına kıyanlar ve adalet isteyen insanları öldürenler var ya, onlara can yakan bir azabı müjdele! İşte onlar dünyada da ahirette de emekleri boşa giden kimselerdir. Onların hiç yardımcıları da yoktur.*”³⁵² ayeti de aynı gerçeğe işaret etmiştir.

Râzî'ye göre ilgili ayette kâfirlerin iyi amellerinin hem dünyada hem de ahirette boşa çıkacağı vurgulanmıştır. Bu kimselerin salih amellerinin batıl olduğu, iman etmemeleri sebebiyle dünya ve ahirette mükâfat elde edemeyeceklerine işaret edilmiştir. Amellerin dünyada boşa çıkması, övülecek yerde yerilmeleri, güzel anılacak yerde lanet edilmeleri, mallarının ganimet olması, esir olmaları, öldürülmeleri gibi durumlara maruz kalmalarıdır. Amellerin ahirette boşa çıkması ise iyi amellerin karşılığı olan mükâfatı elde edememeleri aksine küfürleri sebebiyle cezalandırılacak olmalarıdır.³⁵³

³⁴⁸ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 20/63-64.

³⁴⁹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 20/67.

³⁵⁰ A'râf 7/147.

³⁵¹ A'râf 7/146.

³⁵² Âl-i İmrân 3/ 21-22.

³⁵³ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 6/225.

3.3.2. Nifak Sebebiyle Amellerin İhbâtı

Râzî'ye göre ameller imanla geçerlilik kazanır. Münafıklar hakiki manada iman etmediklerinden kâfirler gibi küfür içindedirler. Bu kimselerin amelleri kâfirlerin amelleri gibi boşa çıkacaktır. Râzî, amellerin gözle görülen şeyler olmadığına özellikle vurgu yapar. Ona göre amellerin boşa çıkmasıyla kastedilen, amelin gerçekte ve hükmen tamamen yok olmasıdır.³⁵⁴ Nitekim bazı ayetler de münafıkların amellerinin boşa çıkacağını haber verir: Münafıkların amellerinin boşa çıkacağını haber veren ayetlerin bir kısmı şu şekildedirler: *“Şüphesiz Allah içinizden, savaştan alıkoyanları ve kardeşlerine, “Bize gelin” diyenleri biliyor. Size katkıda cimri davranarak savaşa pek az gelirler. Korku geldiğinde ise, üzerine ölüm baygınlığı çökmüş kimse gibi gözleri dönerek sana baktıklarını görürsün. Korku gidince de ganimete karşı aşırı düşkünlük göstererek sizi keskin dillerle incitirler. İşte onlar iman etmediler. Allah da onların amellerini boşa çıkardı. Bu, Allah'a kolaydır.”*³⁵⁵ *“İman edenler de, “Her halükârda sizinle beraber olacakları hususunda, var güçleriyle Allah'a yemin edenler bunlar mı Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir. Böylece onlar hüsrana uğrayanlardan oldular” derler.”*³⁵⁶ buyrulmuştur. Ayette geçen *“Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir.”* ifadesiyle münafıkların nifakları sebebiyle iyi amellerinin boşa çıkacağı kastedilir.

Râzî ayeti şu ifadelerle açıklamıştır: Münafıklar müminlere düşman olan Yahudi ve Hristiyanlarla dostluk kurmuşlardır. Müminler münafıkların kendileriyle dost olup bununla beraber kendilerine düşman olan kimselerle dostluk kurmalarını garipsemiş ve şöyle söylemişlerdir; *“O münafıklar bizimle hareket edeceklerine ve bizi destekleyeceklerine dair yemin etmişlerdi. Buna rağmen nasıl oluyor da düşmanlarımızla dostluk kuruyorlar. Onlarla bulunmaktan ve onlara yardım etmekten hoşlanıyorlar!”* ayette geçen, *“Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir”* ifadesi, müminlerin sözlerinin devamı olma ihtimali olmakla beraber Allah'ın sözü de olması muhtemeldir. Buna göre münafıkların Yahudi ve Hristiyanlarla kurmuş oldukları dostluk nedeniyle iddia ettikleri imanlarının düşmesi ve amellerinin boşa çıkması kastedilir. Böylece münafıklar sıkıntı ve zorluklarla işledikleri iyi amellerinin boşa gitmesiyle dünyada, nifaklarının sonucunda cezayı hak etmelerinden dolayı ahirette hüsrana uğrayacaklardır.³⁵⁷

³⁵⁴ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 18/248.

³⁵⁵ Ahzâb 33/ 19.

³⁵⁶ Mâide 5/ 53.

³⁵⁷ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 9/107.

Râzî'nin referans gösterdiği bir diğer ayet de şudur: “(Ey münafıklar!), siz de tıpkı sizden öncekiler gibisiniz: Onlar sizden daha güçlü, malları ve çocukları daha fazlaydı. Onlar paylarına düşenden faydalanmışlardı. Sizden öncekilerin, paylarına düşenden faydalandığı gibi siz de payınıza düşenden öylece faydalandınız ve onların daldığı gibi, siz de (dünya zevkine) daldınız. İşte onların dünyada da ahirette de amelleri boşa gitmiştir. İşte onlar ziyana uğrayanların ta kendileridir.”³⁵⁸ Râzî, “İşte onların dünyada da ahirette de amelleri boşa gitmiştir” ifadesini şöyle yorumlamıştır: Münafıkların salih amelleri, iyi hallerinin kötüleşmesi sebebiyle dünyada azabı hak etmelerinden dolayı ahirette boşa çıkacaktır. Bu kimseler kendilerine gönderilen resul ve nebileri hak davalarında engellemeye çalışmışlar ve bu tavırlarıyla da dünya ve ahiret sevabını kaybetmişlerdir. Onlar dünyada ve ahirette cezayı hak edenlerdir. Bu ayette kastedilen mana, Allah'ın münafıkları kâfirlere benzetmesidir. Kâfirler münafıklara nazaran daha güçlü ve çokluk çocuklarıyla daha fazla olmalarına rağmen münafıklar amellerinin boşa çıkması ve nifakları sebebiyle kâfirlere denk tutulmuştur. Onlar da kâfirler gibi hem dünya hem de ahiret hayrından mahrum olacaklardır.³⁵⁹ Bu ifadeleriyle Râzî, münafıkların kâfirlerle aynı mesabede bulunduğunu bu nedenle de onlar gibi iyi amellerinin iptal edileceğini ilgili ayetler çerçevesinde temellendirmiştir.

3.3.3. İrtidâd Sebebiyle Amellerin İhbâtı

İrtidâd, iman eden kimsenin daha sonra imanı terk edip küfre düşmesidir. İrtidâd eden kimse imanının yokluğu ve inkârının varlığı sebebiyle kâfir hükmündedir ve bu kimseye mürted denir. Ayetlerde mürtedin kâfir olduğu ve amelinin boşa çıkacağı açıkça bildirilmiştir. “Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar de ki, O ayda savaş büyük bir günahdır. Allah'ın yolundan alıkoymak, onu inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmak ve halkını oradan çıkarmak, Allah katında daha büyük günahdır. Zulüm ve baskı ise adam öldürmekten daha büyüktür. Onlar, güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.”³⁶⁰ buyrulmuştur. Râzî mürtedin küfrü sebebiyle amellerinin boşa gideceğini söyler. Bu görüşüne ayette geçen, “Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, dünyada ve ahirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır.” ifadesini delil gösterir. Mürted imanı terk

³⁵⁸ Tevbe 9/ 69.

³⁵⁹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 12/79-80.

³⁶⁰ Bakara 2/217.

ettiğinden dolayı kâfirdir. Hem dünyada hem ahirette amellerinin değeri olmayacaktır: İrtidâd sonrası müminken yaptığı bütün iyi ameller de geçersizdir.³⁶¹

Râzî, ayrıca ayette geçen “*Mürtedin dünyada da amelleri boşa gider.*” ifadesini şöyle açıklamıştır: Mürted İslam dininden ayrılmakla kâfir olur bu durumda dünyevi olarak bazı yaptırımlara maruz kalır. Örneğin müminler tarafından dostluk ve muhabbete layık görülmez. Nikahı düşer hanımından bain talak ile boşanmış olur. Müslümanların mirasına vasi olamaz, kendisi de malını Müslümanlara miras bırakamaz: İrtidâd etmesi sebebiyle yakalanıncaya kadar kendisiyle mücadele edilir ve yakalandığı takdirde öldürülür.³⁶²

Bu minvalde delil gösterilen bir diğer ayette “*Kim imanı inkâr eder ise, mutlaka ameli boşa gitmiş olur ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olur.*”³⁶³ buyrulmuştur. Râzî, ihbâtı kabul edenlerin bu ifadeyi, mürtedin inkârı sebebiyle daha önce elde ettiği mükâfatın silineceği şeklinde yorumladıklarını söyler. Yine ihbâtı kabul etmeyenlere göre ayette kastedilen inkârdan sonra yapılan amellerin geçersiz olmasıdır. Çünkü mürted imanı terk ettikten sonra yaptığı iyi amelleri imandan daha iyi işler olduğunu düşünerek yapmıştır. Bu nedenle iyi amelleri kabul edilmeyecektir. Yine, zikredilen “*Ve o, ahirette hüsrana uğrayanlardandır.*” ifadesinin ayette ifade edilmeyen bir diğer şarta bağlı olduğunu söyler. Bu şart ise kişinin küfür üzerine ölmesidir. Şayet mürted küfründen dönüp tekrar iman etse ahirette hüsrana uğrayanlardan olmaz. Çünkü bu durumda o kimse mümin olarak ölmüş olur. Râzî ayette bu durumun açıkça belirtilmeyip zımnen şart olmasının delilinin önceki açıklamada geçen “*İçinizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürsa, dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır.*”³⁶⁴ ayeti olduğunu ifade eder.³⁶⁵

3.3.4. Şirk Sebebiyle Amellerin İhbâtı

Müşrik Allah’a ortak koştuğundan kâfir hükmündedir. Naslarda müşriklerin iyi amellerinin boşa çıkacağına vurgu yapılmıştır. En’am suresinde, “*İşte bunlar, kavmine karşı İbrahim’e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin rabbin hikmet sahibidir, her şeyi bilmektedir.*”³⁶⁶ “*İşte bu, Allah’ın*

³⁶¹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 5/100-101.

³⁶² Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 5/104-105.

³⁶³ Mâide 5/5.

³⁶⁴ Bakara 2 /217.

³⁶⁵ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 8/483-484.

³⁶⁶ En’am 6/83.

hidayetidir; O, bununla kullarından dilediğini doğru yola ulaştırır. Eğer onlar Allah'a ortak koşarsalardı yapageldikleri iyi şeyler elbette boşa giderdi.”³⁶⁷ buyrulmuştur. Râzî, ayette geçen hidayet lafzının nübüvvet manasında olabileceği üzerinde durur. Sonraki ayetlerde gelen “onları seçtik” ifadesinin risalet manasında anlaşıldığını söyler. Allah, kimilerini babalarından kimilerini zürriyetlerinden ve yakın akrabalarından peygamberlik vazifesiyle şereflendirmiştir. Ayrıca Râzî ilgili ayeti peygamberlerin erkeklerden seçildiğine de delil gösterir. Allah, ayetlerinde dilediği kimselere hidayet yollarını açtığını bildirmiştir. Râzî’ye göre hidayetten maksat, tevhitir. Ayette hidayetin zıddı şirk anlamında ele alınmış ve şirkin batıl olduğuna vurgu yapılmıştır. Ayetin devamında şayet peygamberler şirke düşselerdi elbette onların iyi amel ve ibadetlerinin boşa çıkacağı haber verilmiştir. Bu ayette şirkin amelleri geçersiz kılacağına en şerefli vazife olan peygamberlik kurumu üzerinden bir gönderme yapıldığı söylenebilir.³⁶⁸

Diğer bir ayette de “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, resûle itaat edin ve yaptıklarınızı boşa çıkarmayın.”³⁶⁹ buyrulmuştur. Râzî “Yaptıklarınızı boşa çıkarmayın.” ifadesinin, imandan ayrılmayınız, müşrik olmayınız gibi anlamlara geldiğini söyler. İman dairesinden çıkan kimse küfürle vasıflanır. Küfür ise amellerin boşa çıkarılmasının temel sebebidir. “Andolsun, sana ve senden önceki peygamberlere şöyle vahyedildi: “Eğer Allah'a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun.”³⁷⁰ ayeti şirk ile amellerin ihbâtına bir başka delildir. Râzî, “Eğer Allah'a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun.” ifadesinin kaziyeye-i şartiyye yani şarta bağlı olarak gerçekleşen hüküm olduğunu söyler.³⁷¹ Zira Allah peygamberinin şirk koşmayacağını bildiğinden biri nevi peygamberin zatı üzerinden müminlere gönderide bulunmuştur. Peygamber dahi şirke düşse amellerinin iptal edileceği vurgulanmıştır. Yine bu ayet “Ey iman edenler, seslerinizi yükseltmeyin. Sonra, siz farkına varmadan amelleriniz boşa çıkar.”³⁷² ayetiyle de desteklenmiştir. Ayette Hz. peygamberin diğer insanlarla aynı kefeye konulmaması, başkasına hitap edildiği şekilde ona hitap edilmemesi anlaşılır. Ayrıca ayette Hz. peygambere itaat etmenin, ona saygıda kusur etmemenin gereğine vurgu yapılmıştır. Nitekim Allah resulüne sesini yükseltmek gibi davranışlar zamanla onu küçümseme, ona saygıda kusur etme ve onu hafife alacak davranışlarda bulunmakla sonuçlanır. Bu davranışlar tekrarlanmakla

---

³⁶⁷ En’âm, 6/88.

³⁶⁸ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 9/550.

³⁶⁹ Muhammed 47/ 33.

³⁷⁰ Zümer 39/ 65.

³⁷¹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 19/217-218.

³⁷² Hucurât 49/ 2.

alışkanlık haline gelir ve kişinin imanını kaybetmesine sebep olur. Hz. peygambere güzel ve saygılı davranmak Allah'ın müminlere emridir. Öyleyse ona olan itaat ve hürmet Allah'ın rızasını kazanma vesilesidir.³⁷³

3.3.5. Riyakarlık Sebebiyle Amellerin İhbâtı

İmandan sonra amellerin geçerlilik kazanmasının bir diğer şartı amellerin Allah rızası için yapılmış olmasıdır. Yani niyette olduğu gibi amelde de ihlastır. Ayetlerde Allah rızasının dışında yapılan amellerin boşa çıkacağı açıkça ifade edilmiştir. “*Kim ahiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun ahirette hiçbir payı yoktur.*”³⁷⁴ “*Kim dünya hayatı ve onun ziynetini istiyorsa, orada onlara işlerinin karşılığını eksiksiz veririz; orada onlar hiçbir zarara uğratılmazlar. Onlar, ahirette paylarına ateşten başka bir şey düşmeyen kimselerdir. Dünyada ürettikleri boşa gitmiştir; yapıp ettikleri de geçersizdir.*”³⁷⁵ buyrulmuştur. Ayetlerin muhtevasından anlaşıldığı üzere gösteriş ve menfaat gayesiyle işlenen amellerin Allah katında hiçbir değeri yoktur. Böyle bir amel, niyeti itibariyle Allah'ın rızasını taşımadığı ve sadece dünyalık faydayı esas aldığından amelde ihlas yoktur. Bu durumda sevabı hak etme şartına haiz değildir. Bundan maksat, iyi amellerin silinmesi olmayıp amelin salih amel olarak kabul edilmemesidir. Ortada salih bir amel olmadığından amelin ihbâta konu olması da mümkün değildir. Aksine amelin gayesi sebebiyle menfaatin batıl olmasından söz edilebilir. Bir başka deyişle, bir kimse Allah'ın rızasının dışında dünyalık menfaate niyet edip iyi bir amelde bulursa o amelin karşılığında istediği dünyalık menfaati elde eder ve ahirette ameline karşılık herhangi bir mükâfatı elde etmesi düşünülemez. O kimsenin amelinin boşa çıkmasından maksat, amelinin kabul edilmemesidir yoksa hak edilen sevabın günahların çokluğu karşısında düşürülmesi değildir.

Râzî ilgili ayeti şu şekilde tefsir etmiştir: Bir kimse iyi amellerini sadece dünyalık menfaatler elde etme gayesiyle yapıyorsa bu kimsenin kalbinde dünya sevgisi artmış ve ahirete dair hiçbir sevgi oluşmamış demektir. Şayet ahireti ve ahiret sevabını istemiş olsa amellerinde sadece dünyalık menfaatler gözetmez, ahiret faydasını da dilerdi. Bu kimse amelleriyle sadece dünya faydasını gözettiğinden öldüğünde amellerine dair tüm hayrı dünyada bırakmış olur. Râzî bu durumu şöyle bir akli delille açıklamıştır: Bir kimsenin çok sevdiği şey ile arasında engel bulunmuş olsa sevdiği şeye karşı aşırı bir özlem duyar. Buna göre bu aklî delille, dünya

³⁷³ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 20/197-198.

³⁷⁴ Şûrâ 42/20.

³⁷⁵ Hûd 11/ 15-16.

menfaatini dileyerek amel işleyenin dilediği menfaati elde edeceğini fakat ölümüyle birlikte o menfaatine karşı bir hasret (elde edememenin üzüntüsü) duyacağı, ahirette o amellerinin boşa çıkacağı ve hiçbir fayda sağlamayacağı kesin olmuş olur.³⁷⁶

3.4.Râzî'ye Göre Olumlu Anlamda İhbât

Râzî'ye göre amellerin olumlu anlamda ihbâtı, müminin günahlarının sevapları karşısında bağışlanmasıdır. Ona göre iman, günahlara nazaran çok büyük bir değerdir. Bu nedenle de günahların bağışlanmasının sebebi konumundadır. Râzî, kulun maslahatı açısından günahların karşısında sevapların silinmesinin, sevapların karşısında günahların silinmesinden daha isabetli olmadığını söyler. Râzî'nin sevapların karşısında günahların düşürülmesiyle kastettiği ihbât görüşü, Mu'tezile'nin tekfir görüşüne benzemekle birlikte aralarında ince bir nüans vardır. Râzî olumlu anlamda ihbât görüşüyle büyük küçük fark etmeksizin şirk dışındaki tüm günahların bağışlanmasını kasteder. Bu anlamıyla da Mu'tezile'nin tekfir görüşünden ayrılır. Zira Mu'tezile 'ye göre tekfir, ancak küçük günahların varlığında söz konusudur.³⁷⁷

Râzî'ye göre imanın varlığı sevapların elde edilmesinde etkili olduğu gibi günahların düşürülmesinde de etkilidir. Râzî, Mu'tezile'nin sevapların hak edilen cezanın çokluğu karşısında düşürülmesi anlamında kastettikleri ihbâtı, hem akli hem de nakli delilleriyle red etmiştir. *“Allah'a ve peygamberlerine iman edip, onlardan birini diğerinden ayırmayanlara (gelince), Allah onların mükâfatını kendilerine verecektir. Allah gafur ve rahimdir”*³⁷⁸ ayetini Mu'tezile'nin ihbât görüşlerinin gerçekleşmeyeceğine delil gösterir. Ona göre ilgili ayet, kâfirlerin azabı hak ettiklerini bildiren vaîd ayetlerinden sonra zikredilmiştir. Oysa Allah, müminleri imanlarına karşılık mükâfatlandıracağını va'd etmiştir. Âlimler de bu ayeti imanın varlığıyla beraber günahlara karşılık sevapların düşürülmeyeceği şeklinde yorumlamışlardır. Yine ayeti imanın teşvik edilmesine, kulun affedileceğine ve günahkârın cehenneme girse bile oradan çıkarılacağına delil göstermişlerdir.³⁷⁹ Nitekim bu görüşü destekleyen bir başka ayette *“İman edip salih ameller işleyenlere gelince, biz muhakkak ki onların günahlarını affedecek ve onları mükâfatlandıracağız”*³⁸⁰ *“Ve İşte hem iman edenler hem güzel amellerde bulunanlar:*

³⁷⁶ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 12/527.

³⁷⁷ Nâsîf, *Mutezileye göre İhbat ve Tekfir*, 66.

³⁷⁸ Nisâ 4/152.

³⁷⁹ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatihu'l-Gayb*, 8/394.

³⁸⁰ Ankebût 29/ 7.

*Mağfiret ve bitmez tükenmez rızık onlarıdır.*³⁸¹ Buyrulmuştur. Râzî, her iki delili Mu'tezile'nin ihbât tezine nakli bir anti tez olarak ileri sürmüştür.

Mu'tezile 'ye göre günahların affının şartı iman, salih amel ve tövbedir. Onlara göre iman eden fakat salih amelleri bulunmayan kimse itaatsiz olduğundan ebedi cehennem azabına müstahaktır. Râzî'ye göre bu durum isabetli değildir. Çünkü müminin imanı, günahlarının bağışlaması için bir sebeptir. Ameli olmayan müminin ebedi cehennemlik olacağına hükmetmek kâfirle günahkâr mümini bir tutmak demektir. Oysa mümin imanıyla kâfirlerden ayrılır. Bir başka deyişle küfür ile imanın farklılığı amelde değil inançtır.

Mu'tezilî âlimler müminin salih amelinin yanında günahkâr olması durumunun çelişki yaratacağını düşündüklerinden salih amellerinin düşürülmesi anlamında ihbât görüşlerini serdetmişlerdir. Râzî, onların aksine şirk ve küfür dışında hiçbir günahın müminin iyi amellerini iptal etmeyeceğini söyler. Ona göre Allah'ın mümin kullarına rahmet ve mağfireti sonsuzdur. O, *“İman edip salih ameller işleyenlere ve Rableri tarafından hak olarak Muhammed'e indirilene iman edenlere gelince, (Allah) onların günahlarını kendilerinden örtmüştür ve hâllerini düzeltmiştir.”*³⁸² ayetini olumlu anlamda ihbât görüşüne delil gösterir. Zira ayette iman edenlerin günahlarının bağışlanacağına işaret vardır. Buna göre iman mağfirete, salih amelse mükâfata sebep kılınmıştır. Hallerin iyileştirilmesinden maksat, günahların örtülmesi, kötülüklerin iyiliklere tebdil edilmesidir. Buna örnek verilmesi istense cömert bir sultan hizmetçisinin eskimiş ve yıpranmış olan elbiselerini değiştirmek istese onları eski olanla değiştirmez bilakis daha güzel ve kıymetlileriyle değiştirir. Râzî, günahların sevaba tebdil edilmesinden maksadın günahından pişman olan kimseye Allah'ın lutfu ile muamele etmesi ve onu bağışlaması olduğunu söyler.³⁸³

Mu'tezilî cenahtan Zemahşerî ise ayetin tefsirinde *“onların günahlarını kendilerinden örtmüştür ve hâllerini düzeltmiştir.”* ifadesiyle günahkârların tövbe etmeleri ve salih amellerde bulunmalarına karşılık Allah'ın o kimselerin küfür ve kötülüklerini bağışlayacağını, onları dünyevi işlerinde başarılı kılacağını söylemiştir.³⁸⁴

Bir diğer ayette şöyle buyrulmuştur; *“(Allah,) kâfir olup Allah'ın yolundan alıkoyan kimselerin amellerini boşa çıkarır.”*³⁸⁵ Râzî ayeti şöyle yorumlar: Ayette hem kâfir hem de insanları Allah yolundan engelleyen kimselerin amellerinin boşa çıkacağı bildirilmiştir. Onlar

³⁸¹ Hac 22/50.

³⁸² Muhammed 47/ 2.

³⁸³ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*, 20/68.

³⁸⁴ ez-, *el-Keşşâf 'an haķā'iki ğavâmiẓi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvil fi vücûhi't-te'vil*, 192.

³⁸⁵ Muhammed 47/1.

küfür vasfını taşıdıklarından salih amelleri geçerli değildir. İman eden ve salih amellerde bulunan kimseler, iman vasfına sahip olduklarından Allah'ın takdiriyle günahları bağışlanacaktır. İmanın mükâfatı günahların cezasından çok daha büyük bir değer olduğundan müminlerin günahları, imanlarının sevabı karşısında düşebilir. İman ve salih amel müminlerin bağışlanması ve günahların örtülmesinin sebebi konumundadır.³⁸⁶ Nitekim bir başka ayette “Gündüzün iki tarafında ve gecenin yakın saatlerinde dosdoğru namaz kıl. Çünkü iyilikler kötülükleri giderir. Bu, iyi düşünenlere bir öğüttür. Sabret, zira Allah, muhsinlerin mükâfatını zayi etmez.”³⁸⁷ buyrulmuştur.

Râzî “iyilikler kötülükleri giderir” ifadesinin salih amellerin kötü amellerin cezasını gidereceğine işaret ettiğini söyler. Büyük günahların kişiyi imandan çıkarmayacağına hükmedenlere göre amellerin en üstünü ve en faziletlisi imandır. Ehl-i Sünnet âlimleri, hiçbir günahın imanın sevabından daha büyük bir derecede olmadığı kanaatinde. Râzî'ye göre ayet, iyi amellerin kötü amelleri düşürdüğüne delalet eder. İman, bütün günahları ortadan kaldırmaya bile ebedi azaba engel olur.³⁸⁸

Râzî, Mu'tezile'nin aksine sevap ve cezanın hak edilme şartının amel olmadığını düşünür. Ona göre Allah kullarını yaratmış, lutfederek sayısız nimetlerle onları donatmış ve bazı sorumluluklar vererek kendisine muhatap kılmıştır. Tevdi edilen nimetlere ve sorumlu tutulan alanlara bakılırsa kulun hiçbir taat ve ibadeti Allah'ın ihsan ettiği nimetlere şükürü eda etmede yeterli değildir. Bir başka ifadeyle şükürü eda etmekten aciz olan insan için hiçbir salih ameli cenneti kazanmasının şartı konumunda değildir. Allah kullarını lutfu, ihsanı, merhameti ve fazlıyla nimetlendirirken adaleti gereği ise cezalandırır. Bu iki fiilinde dilediği şekilde hareket edebilir. Zira Allah'ın Mu'tezilenin iddia ettiği gibi kullarını nimetlendirmesi ya da cezalandırması kendisine vâcip değildir. O, sahibi olduğu tüm mahlûkata istediği şekilde muamele edendir.

Râzî sevabı hak etmenin şartının amel olmadığına dair bazı deliller getirir. Ona göre Allah kullarının salih amellerine mukabil sevap vermek mecburiyetinde değildir. Eğer amellere karşılık sevap vermesi zorunlu olsa bu fiilini terk etmeye ya kâdirdir ya da değildir. Sevap vermeyi terk etmeye kâdir ise vâcip olanı terk etmiş olur. O halde iyi olan fiili terk ettiği için eksiklikle vasıflanması ve yergiyi hak etmesi gerekir. Buna zıt olarak Allah'ın sevap vermeyi terk etmeye gücü yetmediği söylene böyle bir durum onun fail, muhtar ve kâdir sıfatlarıyla da

---

³⁸⁶ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 20/65.

³⁸⁷ Hud 11/114.

³⁸⁸ Râzî, *Tefsîrî Kebîr Mefatîhu'l-Gayb*, 13/140-141.

çelişmiş olur. Oysa Allah için böyle bir hal muhaldir.³⁸⁹ Râzî bu durumu şöyle açıklar; Allah sevap vermeyi terk etmeye gücü yetendir. Fakat o bu fiilini hikmeti gereği yapmaz. Onun fiili herhangi bir noksanlık ya da yergiden uzaktır. Ona şer’i veya akli bir zorunluluk atfedilemez. Allah’a zorunluluk atfedenler hikmeti barındıran bir vücûb düşüncesindedirler. Öyleyse hâkim olan Allah, fiillerinde hikmetiyle hareket etmektedir. Buna binaen Allah’ın sevabı vermeyi terk etmesi, kötü fiillere teşvik olmaması için iyiliğe karşılık iyilikte bulunma, kötülüğün karşısında hak edileni verme onun hikmetinin tahakkuk etmesidir.³⁹⁰ Bu durumda, kulların iyi ya da kötü fiillerinin Allah’ı herhangi bir fiilinde zorunlu kılması düşünülemez.

Allah kullarına büyük nimetler bahşetmiştir. Bu nimetler şükürü gerektirir. Mu’tezile ‘ye göre Allah’ın verdiği nimetlere şükretmek aklen zorunludur. Şükür zorunlu olduğundan buna mukabil sevabın verilmesi de zorunlu olur. Râzî, Mu’tezile’ye hilafen önceden verilen nimetlere karşılık iyilik ve taatlerin sevabı gerektirmesini imkânsız görür. Çünkü vâcip olanı yerine getirmek başka bir şeyi gerekli kılmaz.³⁹¹ Bir başka ifadeyle Allah’ın kullarına emir ve yasakları, kulların yerine getirmeleri gereken vecibelerdir. Bunlara karşılık sevabın verilmesi gerekli değildir. Dolayısıyla salih ameller verilen nimetlere şükür olduğundan bir karşılık olarak sevabın verilmesini zorunlu kılmaz.³⁹² Ayetlerde kulların verilen nimetlere gerektiği gibi şükredemeyeceklerine işaret edilmiştir. “Allah’ın nimetlerini saymaya kalksanız, asla böyle bir işin altından kalkamazsınız!”³⁹³ Buna göre, Allah’ın kullarına yerine getirmelerini emrettiği fiillere karşılık bir fayda vermesi gerekmez.

İnsan fiilleri kudret ve güdünün birlikteliğiyle meydana gelir. Allah kuldaki kudret ve güdüyü yaratandır. Fiilin meydana gelişinde gerekli imkânları yaratan Allah olduğuna göre kulun fiili aynı zamanda Allah’ın da fiili olmuş olur. Buna göre Allah’ın kendi fiiliyle bir şeyi kendisine vâcip kılması düşünülemez.³⁹⁴ Fiili oluşturan sebepler Allah tarafından yaratıldığı gibi ahlaki sonuçları da onun tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla başlangıçta fiilin kudret ve güdü gibi unsurlar sonrasında hak edilecek ahlaki değerler onun iradesine bağlı olan şeylerdir. Kısaca Râzî’ye göre amel sevabın illeti olmayıp alameti konumundadır.³⁹⁵ Buna göre Râzî, bu ifade ve delilleriyle istihkakın illetinin amel olmadığını ortaya koymuş olur. Nasıl ki kul, iyi amelleri sayesinde sevaba müstahak değilse kötülüklerine karşılık iyi amellerinin düşürülmesinin de sahih bir görüş olmadığı söylenebilir. Râzî, Mu’tezile’ye hilafıyla amellerin

³⁸⁹ Râzî, *el-Erba’in fi usûli’ d-dîn*, 2/207.

³⁹⁰ Fahreddin, *Me’âlimü Usûli’ d-Dîn*, 623.

³⁹¹ Râzî, *el-Erba’in fi usûli’ d-dîn*, 2/206.

³⁹² Fahreddin, *Me’âlimü Usûli’ d-Dîn*, 624.

³⁹³ İbrahim 14/34.

³⁹⁴ Fahreddin, *Me’âlimü Usûli’ d-Dîn*, 230.

³⁹⁵ Râzî, *el-Erba’in fi usûli’ d-dîn*, 207.

hak edilmişinde kulun fiillerinin etkisinden ziyade Allah'ın iradesinin etkili olduğunu vurgular. Ona göre mükâfat ve ceza, Allah'ın irade ve takdiriyledir. İyiliklerin varlığı mükâfatı, kötülüklerin varlığıysa cezayı gerektirmez. Râzî “*O gün kimden azap giderilirse, işte Allah onu bağışlamıştır.*”³⁹⁶ ayetini bu görüşüne delil gösterir.

Râzî, ayetin tefsirinde iyiliklerin mükâfatı kötülüklerinse cezayı elde etme kaynağı olmadığını Allah'ın merhametiyle kullarını bağışladığını söyler.³⁹⁷ Şayet Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi ameller istihkakın kaynağı olsa ve bu hak edişin tevdi edilmesi Allaha vacip olsa bu durumda ilahi bir lütuf olarak ayette geçen rahmet (af) ifadesinin bulunmaması gerekirdi.³⁹⁸ Râzî müminlerin salih amellerinin düşürülmesinin batıl olduğuna dair akli bir istidlalde bulunmuştur. Ona göre “Önceden hak edilenin (iman) sonradan hak edilen günah sebebiyle düşmesi, sonradan hak edilen günahın önceki hak edilenle (iman) düşmesinden daha iyi değildir.”³⁹⁹ O sonradan hak edilen günahların önceden hak edilen sevapların karşısında düşmesini daha makul görür.

Râzî'ye göre iman, şirk dışında tüm günahları düşürebilir. Buna göre kulun maslahatı açısından değerlendirildiğinde kötülüklerin iyilikler karşısında düşmesi, iyiliklerin kötülükler karşısında düşmesine kıyasla daha iyi bir durumdur. Râzî imanın günahları düşürücü etkisini kabul ederken Mu'tezile onun aksine imanın günahları düşürmek için tek başına yeterli olmadığını savunur. Onların bu düşüncelerinde ameli imandan kabul etmelerinin etkili olduğu söylenebilir.

Mu'tezile'ye göre büyük günah sahibi fâsıktır. Onlar fiskı küfür ile iman arasında başka bir boyutta ele almışlardır. Anlaşıldığı üzere Râzî ve Mu'tezile'nin fâsık ifadesiyle kastettikleri birbirinden farklıdır. Mu'tezile'ye göre fâsık, büyük günahından tövbe etmediği sürece ebedi cehennemlikken, Râzî'ye göre fâsık, günahkâr da olsa imanı sebebiyle mükâfatı hak eden mümindir. Allah'ın va'd'i o kimse için gerçekleşecektir. Râzî, “*Andolsun ki sana apaçık ayetler indirdik. Onları ancak fâsıklar inkâr eder.*”⁴⁰⁰ ayetinin tefsirinde fiskı şöyle tanımlamıştır: Fısk, Allah'ın kulları için çizdiği sınırları aşmaktır.⁴⁰¹ Yine o, fiskın büyük günahlar için de kullanıldığını ifade eder. Râzî'ye göre her kâfir fâsıktır fakat her fâsık kâfir değildir. Ayette

³⁹⁶ En'âm 6/16.

³⁹⁷ Hz. Peygamberden şöyle rivayet edilmiştir; "Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki hiç kimse, ameli karşılığında cennete giremez! Ashâb: "Sen de mi ya Resûlallah!" dediklerinde o da "Ben de ancak Allah'ın rahmetiyle beni bürümesi müstesna..." buyurmuştur. Buhârî, "Rikâk", 18; Müslim, "Münafikûn", 71-78 (4/?169-2171).

³⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/350.

³⁹⁹ Tefâtânî, *Şerhu'l Akâid*, 694.

⁴⁰⁰ Bakara 2/99.

⁴⁰¹ Ayette o cinlerden idi bu yüzden Rabbinin emrinden dışarı çıktı" (Kehf 18/50) buyurmuştur.

geçen fâsık kelimesi hem kâfirleri hem de kâfir olmayanları kapsamaktadır. Burada fâsıkla kastedilen asıl mana küfründe aşırıya gidip Allah'ın ayetlerini inkâr eden kâfirlerdir.⁴⁰² Ona göre kâfirin fısık ile Allah'a ve ahiret gününe inanan günahkâr müminlerin fısık bir değildir.⁴⁰³

Râzî'ye göre hak edilen mükâfat, sonradan işlenen günah sebebiyle düşmez. O, imanın tüm günahları örtebilecek kadar büyük bir değer olduğunu savunur. Bu düşüncesiyle de Mu'tezile'nin tövbe etmeden ölen büyük günah sahibinin ebedi cehennemlik olduğu görüşünü isabetli bulmaz. Râzî, günahkârın ahiretteki durumunun iki temel gerekçe üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini düşünür.

Râzî, salih amellerin boşa çıkmasıyla kastettiği ihbât düşüncesini iki temel ilke üzerinden temellendirmiştir. Birincisi Allah, günahkâr kulunu dilerse bağışlayabilir. İkincisi de fâsık ebedi olarak cehennem azabında kalmayacaktır. Râzî, bu nedenle salih amellerin boşa çıkmasıyla kastettiği ihbât düşüncesini inanç üzerinden değerlendirmiştir. Ona göre salih amellerin boşa çıkmasının temel sebebi küfürdür. Büyük günah sahibi mümin imanı sayesinde affedilebilir. Birçok nas, büyük günah sahibi müminlerin affedileceğine, ebedi azabın kâfirler için vuku bulacağına işaret eder. Buradan hareketle ümmet, küfür üzere ölen kimselerin ebedi cehennemlik olacağı hususunda ittifak etmiştir. O bu hususta büyük günah sahibi için birkaç farklı görüş de dile getirmiştir.⁴⁰⁴

Birinci görüşe göre Allah, büyük günah sahibi herkese azap edecektir. İkinci görüşe göre, Allah büyük günah sahibi mümine azap etmeyecektir. Üçüncü görüşe göre ise Allah, günah sahiplerinden bazılarına azap edecek diğer bazılarına da bağışlayacaktır. Bu görüşlerin haricinde dördüncü görüşe göre büyük günah sahipleri hakkındaki karar Allah'a havale edilir ve tevakkuf edilir. İlk görüşe göre Allah, büyük günah sahiplerini mutlaka cezalandıracaktır. Bu hususun iki şekilde gerçekleşeceği kabul edilir. Birincisi Mu'tezile'nin Allah'ın büyük günah sahiplerini ebedi bir azapla cezalandıracağı görüşüdür. Bir diğeri ise Hâlidî'nin görüşüdür. Ona göre Allah büyük günah sahiplerini sonlu bir azap ile cezalandıracaktır. İkinci görüş Mürcie'ye aittir. Üçüncü görüş Ehl-i Sünnetin görüşüdür. Onlara göre Allah günahkâr kullarına ebedi azap etmez. Bu hususta ittifak etmişlerdir. Dördüncü görüş belli bir gruba ait değildir. Ehl-i Sünnetten bazıları ve İmamiyye'den çoğu kimse bu görüştedir.

⁴⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 3/250-251.

⁴⁰³ En'âm 6/49.

⁴⁰⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/216.

Râzî, bazı günahların af kapsamında olacağına dair bazı ayetleri delil gösterir. Delil olarak ileri sürdüğü ayetlerin bir kısmı şu şekildedir: “Allah, Kendisinden başka birine ilahlık yakıştırılmasını asla bağışlamaz, [ama] dilediği kimsenin daha hafif günahlarını bağışlar. Çünkü Allah'ın yanı sıra başkasına ilahlık yakıştıranlar şiddetli bir sapıklığa düşmüş kimselerdir.”⁴⁰⁵ “Şüphesiz Allah, dilediği kimselerin daha hafif günahlarını bağışladığı halde, Kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz: Allah’a ortak koşanlar, gerçekten korkunç bir günah işlemiş olurlar.”⁴⁰⁶

Râzî ilgili ayetleri şöyle yorumlamıştır: Ayetler affın vâcip olup olmadığı hususunda iki görüşe işaret eder. Bize göre affetmenin Allah’a vâcip olduğu söylenemez. Mu’tezile ekolüne göre Allah tövbe eden kimseyi affetmek zorundadır. Onlara göre ayette kastedilen bağışlanma ancak tövbe ile gerçekleşir. Çünkü onlar Allah’ın bir kimseyi tefaddülen affetmesini mümkün görmezler. Mu’tezile, ayette tövbe şartının açıkça belirtilmeyip gizli bir atıfta bulunduğu iddia etmiştir. Râzî, şayet tövbe şartının birinci ayette gizli olması durumunda ikinci ayette de gizli gelmiş olması gerektiğini düşünür. Aksi halde şirk haricinde diğer günahların tefaddülen bağışlanacağı manası ortaya çıkar. Ona göre ilk cümlede şirkin bağışlanması için gizli bir tövbe şartının olduğunu söyleyip diğer günahlar için bu şartı aramamak, cümlenin yapısını bozmak olur. Örneğin; Bir kimsenin 100 dinar ihsanda bulunmayacağını fakat hak sahibine 10 dinar vereceğini söylemek düzensiz bir cümledir. Bu ifadenin yerine 100 dinar ihsan etmeyeceğini fakat 10 dinar ihsanda bulunacağını söylemek yerinde bir cümle olur. Ayette, şirkin dışında diğer günahlarla kastedilen büyük günahlardır.⁴⁰⁷ Râzî’ye göre ayette tövbe edilmeden günahların bağışlanmayacağı sonucu anlaşılmaz. Ona göre Allah, şirk dışında her günahı tövbesiz affedebilir. Şayet Allah’a bağışlayamayacağı günahları atfetmek muhaldir. Ayette geçen bağışlama ifadesi Allah’ın iradesiyle ilişkili olup onun için zorunlu değildir. Zorunluluk ifade etmeyen her şey meşiet ifade eder. Örneğin, borçlunun hak sahiplerinden istediğine borcunu ödeyecek denmesi doğru değildir. Sultan dilediği kimseye ihsan eder demek ise doğru bir ifadedir. O halde ayette kastedilen affın şirkin dışında işlenen günahlar için olduğu söylenebilir. Allah’ın affetmesi zorunlulukla değil rahmeti ve iradesiyle açıklanır. Bu durum küfür dışında kalan tüm günahların affedilebileceğine imkân tanır.⁴⁰⁸

Râzî, günahkâr müminin cehennemde ebedi kalmayacağını birkaç delille açıklamıştır:

---

⁴⁰⁵ Nisâ 4/116.

⁴⁰⁶ Nisâ 4/48.

⁴⁰⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-‘ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/176-177.

⁴⁰⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-‘ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, 4/177.

Birinci delil: *Kim zerre ağırlığınca iyilik işlemişse onu görür ve kim zerre ağırlığınca kötülük işlemişse onu görür.*⁴⁰⁹ Râzî'ye göre ayette geçen ifadelerden şu sonuçlar çıkar: Büyük günah sahibi imanı sebebiyle önce cennete sonra cehenneme girecektir. Bu görüş ittifakla geçersizdir. Bir diğer sonuç, büyük günah sahibinin cennet ya da cehenneme girmeyeceğidir. Bu da naslara aykırı olduğundan geçersiz kabul edilmiştir. Bir diğer sonuç ise, büyük günah sahibi mümin günahları sebebiyle önce cehenneme sonra da cennete girecektir. Doğru olan görüş de budur.⁴¹⁰ Nitekim bu görüşü destekleyen ayetlerden biri de “*Erkek veya kadın her kim de mümin olarak iyi bir amel işlerse işte onlar cennete girerler.*”⁴¹¹ ayetidir.

İkinci delil: Mu'tezile'ye göre sevabın hak edilme şartı imanın varlığıdır. Mümin büyük günah işlediği zaman imanı ile sevabı hak etmesi ya devam eder ya da günahı sebebiyle düşer. Eğer hak etme devam ederse sevaba ulaşması gerekir. Bu da kişinin cehennemden çıkarılıp cennete girmesiyle olur. İmana karşılık hak edilmenin devam etmemesi imkânsızdır. Râzî bu durumu birkaç yönle açıklamıştır. Birincisi, devam eden hak etmenin sonradan gelen hak etmeyi ortadan kaldırması, sonradan gelen hak etmenin önceki hak etmeyi ortadan kaldırmasından daha isabetli değildir. İkincisi; Sevap ve cezayı hak etme birbirine zıt değerler ise, sonradan gelecek olan hak etme kendisine zıt olan önceki hak etmenin düşmesi şartıyla olur. Önceki hak edilmenin düşmesi sonradan gelen hak edilmenin sebebiyle olsa bu hep böyle devam edeceğinden kısır döngü meydana gelir. Üçüncüsü: Mümin on parça sevabı hak edip sonra da beş parça cezayı hak edecek bir günah işlese, on parça sevabın beş parçasının düşmesi, beş parçalık cezanın düşmesinden daha iyi değildir. Sevabın parçaları eşitse hak edilme de eşittir. Öyleyse ya on parçalık sevabın düşmesi gerekir ki bu zulüm olur ya da hiçbir sevap düşmez. Olması gereken de sevabın düşmemesidir. Dördüncüsü: Mümin on parça sevabı hak edip sonra da günahı sebebiyle on parça cezayı hak etse Ebû Ali'ye göre on parça ceza, on parça sevabı düşürür ve kendisi düşmez sabit kalır. Ebû Hâşim'in muvazene teorisine göre on parça ceza on parça sevabı düşürür ve kendisi de düşer. Ebû Ali'nin mahza ihbât teorisine göre ise taat boş bir fiil olur. Çünkü fayda sağlama ya da zararı giderme gibi bir etkisi yoktur. Bu görüş nassa da aykırıdır. Nitekim ayette “*Kim zerre ağırlığınca iyilik işlemişse onu görür*”⁴¹² buyrulmuştur.

Râzî, Ebû Hâşim'in muvazene görüşünün de batıl olduğunu söyler. Çünkü ona göre önceki hak etmenin düşürülmesi sonraki hak etmenin gelmesine bağlıdır. Sonradan gelen bir

---

⁴⁰⁹ Zilzâl 99/7-8.

⁴¹⁰ et, *El-Muhassal*, 212.

⁴¹¹ Mümin 40/40.

⁴¹² Zilzal 99/7-8.

hak etme yoksa önceki hak etme düşmez. Sonradan gelen hak etme önceki hak etmeyi düşürüyorsa geriye sadece kendisi kalır, onu düşürecek başka bir hak ediş kalmadığından onun da düşmesi imkânsızdır. Bu durum Ebû Ali'nin ihbât düşüncesin ilk kısmına benzer, bu da fasit bir görüştür. İki hak edişten birinin düşmesi diğerinin meydana gelmesiyle olur bu durum ise imkânsızdır. Bu iki hak etmeden her birinin yok olma illeti diğerinin var olmasıyla. İlet, malûlün meydana geldiği anda ortaya çıkar. Hem illet hem de malûl aynı anda var olup aynı anda yok olurlar. Bu durum ise birbiriyle çelişkilidir. Açıkladığımız bu durumlar karşılıklı düşürmenin fasit olduğunu ortaya koyar. Öyleyse mümin için azabın sonlu olacağı görüşü sahih olmuş olur.⁴¹³

Üçüncü delil: Allah ayetlerinde kendisine ortak koşulmasını bağışlamayacağını bunun dışında kalan günahları dilediği kimseler için bağışlayacağını haber vermiştir.⁴¹⁴ Bir diğer ayette “*Şüphesiz rabbin insanları (ala zulmihim) zulümlerine rağmen bağışlayandır.*”⁴¹⁵ buyurmuştur. Râzî ayette geçen ala harfi cer'inin hal için geldiğini söyler. Bu harfi cer'in ayete kattığı anlam şu örnekle açıklanabilir: Sultan'ı yemek yerken gördüm. Yani onu yemek yediği esnada (halde) gördüm. Hakeza ayette anlaşılacak istenen Allah'ın kullarını günah işlediği esnadayken dahi (o halde) affedebileceğini ifade eder. Allah kullarını tövbe etmeden önce de bağışlayabilir. Bu durum affin tövbe etmeden önce de gelebileceğini gösterir.

Dördüncü delil: Ulema, Allah'ın çokça affedici (Afüvv) olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Af, hak edilen cezanın düşürülmesiyle gerçekleşir. Mu'tezile'ye göre küçük günahlar tövbe edilmeksizin affedilirken büyük günahların tövbeden sonra affedilmesi vâciptir. Öyleyse affin tek manası büyük günahlara karşılık cezanın düşürülmesi olur. Mu'tezile, “*Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir.*”⁴¹⁶ “*Şüphesiz ki facirler cehennem içindedir.*”⁴¹⁷ ayetlerini bu görüşlerine delil göstermişlerdir. Râzî, ilgili ayetlerin umum ifade ettiğini ve tüm fertleri içine almadığını söyler. Fakat yine de bu ayetlerin husus içermesinin de ihtimal dâhilinde olduğunu vurgular. Bu durumda ayetler, va'd konusundaki ayetlerle çelişeceğinden va'id hususunda kesinlik ifade etmezler.⁴¹⁸

---

⁴¹³ et, *El-Muhassal*, 212.

⁴¹⁴ Nisâ 4/48.

⁴¹⁵ Ra'd 13/6.

⁴¹⁶ Nisâ Suresi 4/ 93

⁴¹⁷ İnfitâr 82/14.

⁴¹⁸ et, *El-Muhassal*, 212.

SONUÇ

Mu'tezile mektebi, inkârları sebebiyle kâfir müşrik ve münafık kimselerin amellerini, günahkâr olmaları nedeniyle de mümin kimselerin amellerini ihbâta konu etmişlerdir. Ehl-i Sünnet ekolü onların inanç alanında kâfir müşrik ve münafık kimseler hakkında serdettikleri ihbât görüşlerini kabul ederken, müminlerin amellerine yönelik ihbât değerlendirmelerini ayet ve hadislerden deliller getirerek eleştirmişlerdir. Eş'arî ekolünün duayen isimlerinden olan Fahreddin er-Râzî, selefleri gibi kâfirin ameli hakkında ihbâtın gerçekleşeceğini kabul ederken, müminin salih amellerinin boşa çıkacağını ifade eden ihbât görüşlerini tutarsız bulmuş ve reddetmiştir.

Râzî ve Mu'tezile'nin ihbat ve istihkak görüşlerinde ayrılığa düşmelerinin birçok nedeni bulunmakla birlikte spesifik iki temel gerekçeden söz edilebilir. Birincisi, ilâhi alanı ifade eden Tanrı hakkındaki tasavvurların farklılığıdır. Mu'tezile 'adaletin ilahı' olan bir Tanrı düşüncesine sahip olduğundan her bir durumu neden sonuç ilişkisi içerisinde kul merkezli değerlendirme cihetine gitmiştir. Râzî ve bağlı olduğu Ehl-i Sünnet ekolü ise mutlak kudret sahibi bir ilâh anlayışıyla Allah'ı merkeze almış, dilediği şekilde hükmeden yegâne varlık olduğunu vurgulamıştır. İkinci gerekçe ise beşerî alanı içeren büyük günah sahipleri hakkındaki yargıların farklılığıdır. Mu'tezile, büyük günah sahibinin hem mümin hem de günahkâr olmasının birbirine zıt iki durum olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bunun sonucunda ihbâtı amel alanına taşımışlar, günahkârlar hakkındaki nasları da akli çıkarımlarıyla birlikte yorumlamışlardır. Mu'tezile'nin ihbat görüşlerini sistemleştirmelerinde özellikle usûl-i hamsesi'nden adalet, va'd ve vaîd, el-menzile beyne'l menzileteyn ilkeleri kemik yapı işlevindedir. Yine istihkak hakkındaki görüşlerinde ilgili nasları sistemleştirdikleri prensiplerine mutabık bir perspektifle yorumlamışlardır. Bunun sonucunda vaîd ayetlerini umuma hasretmiş, büyük günah sahiplerinin ebedi cehennem azabını hak edecekleri sonucuna ulaşmışlardır. Râzî, günahkârın aynı zamanda mümin olması durumunun herhangi bir çelişki oluşturmayacağını ifade eder. Mu'tezile'nin ihbâta delil getirdikleri ayetlerde müminlerin amellerinin boşa çıkacağına dair bir karinenin olmadığını hatta onların ayetler hakkındaki yorumlarının Allah'ın rahmet ve affını ifade eden ayetlere zıt olduğu yorumunda bulunur. Yine Râzî nakille birlikte akli delilleriyle de görüşlerini desteklemiştir.

Râzî'ye göre, kâfirin her bir iyi ameli imanının noksanlığından Allah nezdinde boşa çıkacaktır. Mümin ise iyilikleriyle cenneti kazanmadığı gibi kötülükleriyle de cennetten mahrum kalmayacaktır. Zira ameller istihkakın sebebi konumunda görülmemiştir. Râzî taatlerin yerine getirilmesi gereken vecibeler olduğunu masiyetin ise kaçınılması gereken davranışlar olduğunu söyler. Mümin güzel amelleriyle mükâfata layık görülürken onun mutlak olarak kendisine tevdi edilmesi Allah'a vâcib değildir. Aciz olan kul acziyetiyle emre itaat edip salih amellerde bulunuyorsa, bütün noksan sıfatlardan beri olan, dünya ve ahiret saltanatının tek ve yek sahibi Allah azâmetinin yüceliğiyle kullarının salih amellerine lutfederek mukabelede bulunur, va'dini yerine getirir. İyilik ve kötülükler meyilli yaratılan kul günahkâr olabilir. Günahından tövbe etmeye fırsat bulamadan da ölmesi mümkündür. Hiç şüphesiz tek bir hatasının bulunması veya çok günahkâr bir kul olması kâfir olmakla eşdeğer değildir. İman etmesi Allah'ı ve onun buyruklarını kabul etmesi demek olduğundan amellerindeki kusur affedilebilir. Zira Allah küfrün ve şirkin dışındaki tüm günahları affedeceğini bildirmiştir. Râzî, ihbâtın müminin ameli için gerçekleşeceğini düşünmek ilahi affi haber veren ayetlere aykırı olacağı gibi akli çıkarımlara da tezatlık oluşturacağını savunur. İhbatın inkâr eden, nifakta bulunan, şirk koşan ve İslam dinini terk eden kimselerin iyi amellerinin iptal edilmesi olduğu kanaatindedir.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbâr, Kadı. *Şerhu'l-usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. ed. İlyas Çelebi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1988.
- Abdulcebbâr, Kadı. *Dinin Temel İlkeleri*. çev. Hulusi Arslan. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Abdulcebbâr, Kâdî. *Fazlü'l-i'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- Abdulcebbâr, Kadı. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. ed. Mahmud Muhammed el-Hudayrî, thk. Abdülkerîm Osman. 2. Kahire: Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Amme li't-Te'lîf ve'l-Enba' ve'n-Neşr, 1965.
- Ak, Ahmet. "İmam-ı Azâm Ebû Hanife'nin Hayatı ve İtikadî Görüşleri". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2016), 1-28.
- Akay, Akif. *İslam İnancında Şefaât*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Akdemir, Furat. "Hariciliğin İman Tanımının Siyasi ve Sosyal Arka Planı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (2018), 1096-1106.
- Akkaya, Mustafa. *Büyük Günah Meselesinde Mu'tezilî ve Eş'ârî Delillerin Kelâmî ve Fikhî Yönünün Tahlîli*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Alıcı, Mustafa. "Şefaât". *İslam Ansiklopedisi*. 38/412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aliyyu'l-Kari. *Şerhu Kitab'i'l-Fıkh-ı Ekber*. Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-ilmîyye, 2016.
- Alpaslan, Osman. *Fahreddîn Râzî'ye Göre İlahî Azap*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2007.
- Altıntaş, Mücteba. "Va'd-Vaîd Konusunda Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Kader Dergisi* 18/1 (2020), 61-86.
- Arslan, Hulusi. "Vucûb Alellah Teorisi". *Metafizik*. ed. Ömer Türker. 1239-1252. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Ay, Mahmut. "Kelâm'da Adalet, Kudret ve Hikmet Bağlamında Tanrı Tasavvurları". *Eskiye Dergisi* 31 (2015), 25-50.
- Aytepe, Mahsum. "Kelâmcıların Problemleri Ele Alışında 'Çevre' Unsurlarının Etkisi: "Elem Problemi Örneği". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2014), 363-374.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-. *el-Fark beyne'l-Fırak*. Kahire: Darü's-Selam, 2016.
- Bebek, Adil. "Kebîre". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/163-164. Türkiye Diyanet Vakfı, 2002. 05.10.2021. islamansiklopedisi.org.tr
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2003.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-. *el-İrşâd*. çev. Adnan Bülent Baloğlu vd. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Çelebi, Bekir Topaloğlu-İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 6. Basım, 2019.
- Çelebi, İlyas. "İvaz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23488-490. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Çelebi, İlyas. "Lutuf". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27/239-241. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Çelebi, İlyas. "Menzile beyne'l-menziletayn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/161-162. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.

- Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed, İbn Manzûr. *Lisânü'l-Arab*. 15 Beyrut: Daru Sâdır, ts.
- Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed, Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse Mutezilenin Beş İlkesi*. ed. Metin Yurdağür, çev. İlyas Çelebi. 2 İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2000. Basım, 2013.
- el-, Eş'arî el-Basrî Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlatü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn* çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu 2019.
- el-, Pezdevî Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Pezdevî'nin Kelâmî Görüşleri*. çev. Selim ÖZARSLAN. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2013.
- el-Ferâhidî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Abdulhamid Hendavi. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003.
- el-İsfehânî, Râğib. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. ed. Fedakar Kızmaz, çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 2020.
- el, Gazzâlî et-Tûsî Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *İtikadda Orta Yol (El İktisad fil İtikad)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 5. Basım, 2012.
- el, İsfahânî Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râğib. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mustafa Yıldız. İstanbul: Çıra Yayınları, 6. Basım,
- en-, Neseî Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid. *Bahrü'l Kelam*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.
- es, Sâbûnî el-Buhârî Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. istanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 18. Basım, 2018.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan el-. *Makâlâü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019a.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan el-. *el-Lüma' fi'r-red ala ehli'z-zeyğ ve'l-bid'a*. çev. Kılıçarslan Mavil-Hikmet Yağlı Mavil. İstanbul: İz yayıncılık, 2019b.
- eş-, Şehristânî Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *El-Milel ve'n-Nihal* ed. Mehmet Dalkılıç, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 5. Basım, 2019.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan el-. *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. thk. Salih b. Mukbil b. Abdullah el-Useymî. Riyad: Mektebetü Melik Fehd, 1. Basım, 1430.
- et-, Teftâzânî Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Makâsıdu'l Kelâm fi akâidi'l- İslâm* çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1500. Basım, 2019.
- et, Taberistânî Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî. *Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- ez-, Zemahşerî Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. çev. Muhammed Coşkun vd. 6 İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.
- ez-, Zemahşerî Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *El-Keşşâf 'An Hakâ'İki Gavâmidi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil Fî Vucûhi't-Te'vil*. ed. Murat Sülün, çev. Necdet Çağıl - Abdulaziz Hatip - Murat Kaya vd. 6 6. İstanbul Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2000. Basım, 2020.

- Fahredden, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Ana Meseleleriyle Kelam ve Felsefe: El-Muhassal*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019a.
- Fahredden, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*. çev. Muhammet Altaytaş - Orabi Orabi. İstanbul: Türkiye yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019b.
- Ferâhidî, Abdurrahmân Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdî Mahzumî - İbrahim Samraî. 8 7. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1988.
- Fîrûzâbâdî, Ya'kûb b. Muhammed el-. *el-Kâmûsü'l-muhtâf*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1986.
- Furek, İbn. *Mücerred Mâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gımarret. Beyrut: Daru'l-İlm, 1987.
- Günel, Tuğba. "Kavram Atlası: Kelam I-II". *Kader Dergisi* 19/1 (2021), 399-409.
- Gürel, Mehmet Emin. "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 271-285.
- Haddûrî, Macid. *İslâm'da Adalet Kavramı*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1981.
- Havarizmî, Mahmud b. Muhammed Melâhimî el-. *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*. thk. Faysal Bedir Avn. Kahire: Dâru'l-kutub ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 2010.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdurrahim b. M. b. Osman el-. *el-İntisâr*. çev. Yüksel Macit. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2000. Basım, 2017.
- İbn Münzir, Ebu'l-Fazl Cemalüddin Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- Karabulut, Şükran. *Ebû Hanîfe'nin Kader İnsan Fülleri ve Büyük Günah Hakkındaki Görüşleri* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâ'ilerin Kelâm Sistemi* Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2005.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Sıfat Teorileri". *Metafizik*. ed. Ömer Türker. 955-978. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Kurt, Hasan. "İslam İnancına Göre Sevap Kavramı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2006), 191-211.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2006. 06.10.2021. islamansiklopedisi.org.tr
- Kutlu, Sönmez. "Va'd ve Va'id". 42/412-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Maraz, Hüseyin. *Mu'tezile'de İstihkak Teorisi* Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Maraz, Hüseyin. "Fahredden Râzî'nin Cübbâiler'in İhbât ve Tekfir Düşüncesine eleştirisi". *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/3 (2018), 23-45.
- Maraz, Hüseyin. "İstihkak Teorisi (Hak Etmenin Gerekliliği)". *Metafizik*. ed. Ömer Türker. 1511-1536. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruci. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Metteveyh, İbn. *el-Mecmu fi'l-Muhit Bi't-Teklif*. thk. J.J. Houben. Beyrut: eş-Şeriketu'l-Mısriyye, 1965.
- Nâsîf, Muhammed Gıyas. *Mutezileye Göre İhbat ve Tekfir*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Nesefî, Ebu'l-Berekât en-. *el-İtimâd fi'l-i'tikâd*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail. Beyrut: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-. *Tebşiretü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. thk. Hüseyin Atay. 2 cilt Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1990.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-. *et-Temhîd fi Usûli'd-Dîn*. thk. Muhammed Abdurahman eş-Şâğûl. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-tûrâs, 2006.
- Öz, Ruhullah. "Tevkîfîlik-Kıyâsîlik Bağlamında Molla Ahmed el-Cezerî'nin Esmâ Nazariyesi". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/19 (2022), 161-185.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn er-. *Tefsîrî Kebîr Mefâtihu'l-Gayb*. ed. Ahmet Hikmet Ünal, çev. Lutfullah Cebeci vd. 23 İstanbul: Huzur Yayınevi, 2013.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *el-Erba'în fi usûli'd-dîn*. thk. Ahmed Hicazî es-Seka. Kahire: Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, 1986.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2005.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*. thk. Saîd Abdullatîf Fûde. Beyrut: Dârü'z-Zehair, 2015.
- Râzî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer Fahreddin er-. *Levâmiü'l-beyyinât an şerhi esmaillahi ve's-sifât*. thk. Seyyid Muhammed Bedreddîn Ebu Firâs el-Halebî. Mısır: el-Matbaatü'ş-Şerkiyye, 1323.
- Sâbûnî, Ebû Muhammed Nûruddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-. *el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİA Yayınları, 1995.
- Sülün, Murat. "Makâm-ı Mahmûd Ayetine Farklı Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/2 (2009), 13-38.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu'l-Kerim eş-. *Nihâyetü'l-İkdâm*. thk. Alfred Guillaume. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2009.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-. *Milel ve Nihal*. çev. Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Taşer, Berna. *Kâdi Abdulcebbâr'da İvaz Teorisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017.
- Teftâzânî, Sa'deddin et-. *el-Mekâsîd*. çev. İrfan Eyibil - Ahmet Kaylı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Şerhu'l Akâid*. çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir et-. *Keşşâfü İslâhât'i-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ahmed Lütüf Abduldebi. Kahire: Dâru Sâdır, 1963.
- Üzüm, İlyas. "İkâb". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/13-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Salih Sabri. "Tevbenin İtizali Yorumu". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010a), 7-22.
- Yavuz, Salih Sabri. "Vücûb". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 43/135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2010b.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İhbât". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/529531. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. 11 İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.